

Paleoteknik cennet: Kömürkent

A. KÖMÜRKENT'İN BAŞLANGICI

XIX. yüzyıla kadar kent içinde yapılan şeyler arasında kabaca bir denge söz konusuydu. İş ve ticaret her ne kadar daima önemli olmuşsa da din, sanat ve oyun da kent sakininin enerjisinden kendi payının tamamını talep etti. Fakat ekonomik faaliyetler üzerinde yoğunlaşma ve başka faaliyetleri, en azından evin dışındaki faaliyetleri, zaman ve enerji kaybı olarak görme eğilimi, XVI. yüzyıldan itibaren düzenli bir artış gösterdi. Kapitalizm pazarın hacmini genişletmeyi ve kentin her parçasını alınıp satılabilir bir meta haline getirmeyi hedeflemişti; örgütlü kentsel el işinden geniş çaplı fabrika üretimine geçiş ise sanayi kentlerini günde on iki-on dört saat, hatta bazen yirmi dört saat süre-

li oflayıp pufleyen, tangırdayan, iç gıcıklayıcı sesler çıkaran, duman salan karanlık kovanlara dönüştürdü. Önceleri suçlular için bir ceza yöntemi olarak kullanılan, köle gibi çalışılan maden ocakları, yeni sanayi işçisinin normal iş ortamı haline geldi. Bu kentlerin hiçbiri şu eski deyimde önem vermiyordu: "Hep iş, hiç oyun; insanı yapar koyun." Kömürkent [*coketown*] insanları koyun yapmakta uzmandı.

Makinenin muazzam üretkenliğinin kanıtı olan cüruf ve çöp yığınları dağ boyutlarına ulaşırken, emeğiyle bu başarıları mümkün kılan insanlar neredeyse bir savaş alanındaki kadar hızlı bir şekilde sakat kalıyor veya ölüyordu. Yeni sanayi kentinin öğreteceği çok şey vardı; fakat kentçilik uzmanlarına verdiği en büyük ders, kaçınılması gereken şeylerle ilgiliydi. Sanayileşmenin suçlarına bir tepki olarak XIX. yüzyılın sanatçı ve reformcuları en sonunda insani ihtiyaçlar ve kentsel olasılıklar konusunda daha iyi bir kavrayışa ulaştı. Sonunda hastalık, kendisini alt etmek için gereken antikorları harekete geçirdi.

Yeni kentin doğurgan aktörleri maden ocağı, fabrika ve demiryolu-uydu. Fakat bunlar, kentin her bir geleneksel kavramını değiştirmedeki başarılarını üst sınıfların dayanışmasının görünür bir biçimde çözülmemesine borçluydu: Saray gereğinden kalabalık olmaya başlamıştı; kapitalist spekülasyon bile, en büyük finansal büyüme olanaklarına ulaşabilmek için, ticaretten sınai sömürüye yönelmişti. Kentin her köşesinde, eski aristokratik eğitim ilkeleri ve taşra kültürünün yerini, sanayinin, gücüne ve maddi başarıya karşı duyulan ve bazen demokrasi kisvesine bürünen tek boyutlu inanç aldı.

Güç ve lükse ilişkin barok rüyanın en azından insani yönleri, insani amaçları vardı: Avdan alınan somut haz, akşam yemeği sofrası, yatak her zaman çekici bir biçimde görüş alanındaydı. Faydacıların yansıttıkları biçimiyle, insan kaderiyle ilgili yeni anlayışta duygusal hazlara bile artık çok küçük bir yer vardı. Bu anlayış artık bir üretken çaba, tüketim cimriliği ve psikolojik inkâr doktrinine dayalıydı; savaş sırasında, kuşatma altında olan insanlarda görülen cinsten bir hayatın zevklerini toptan kötüleme biçimi kazanmıştı. Toplumun yeni efendileri, yukarıdan bakan bir tavırla geçmişe ve tarihin bütün birikimlerine sırtlarını döndü ve kendilerini, ilerleme teorileri uyarınca geçmişte kalır kalmaz aynı şekilde adi bir şeye dönüşecek ve acımasızca ıskartaya çıkarılacak olan bir gelecek yaratmaya adanmışlar.

1820 ile 1900 arasında büyük kentlerin içinde cereyan eden yıkım ve düzensizlik, donanımların çapı ve kullanılan kuvvetlerin büyüklüğü açısından savaş alanlarındakine benzer. Kent yapılaşmasının yeni alanında artık bankerlere, sanayicilere ve makine mucitlerine dikkat et-

Dickens'in Hard Times'te
kavramla

mek gerekiyordu. İyi olan şeylerin çoğundan ve kötü olanların hemen hemen hepsinden onlar sorumluydu. Dickens'ın *Hard Times*'ta [Zor Zamanlar] Kömürkent adını verdiği kent tipini kendi suretlerinde, onlar yarattılar: Batı dünyasındaki her kent, Kömürkent'in arketip özelliklerinin damgasını az ya da çok taşıyordu. Sanayileşme, XIX. yüzyılın o temel yaratıcı gücü, dünyanın o güne kadar gördüğü en yoz kent ortamını yarattı; yönetici sınıfların oturdukları yerler bile pis ve aşırı kalabalıktı.

550 Bu yeni kentsel kümelenme tipinin siyasi temeli üç dayanak üzerindeydi: Loncaların feshedilmesi ve çalışan sınıflarda sürekli bir güvensizlik durumunun yaratılması; emek ve malların satışı için rekabetçi, açık bir piyasanın yaratılması; yeni sanayilere gerekli hammadde ihtiyacını karşılamak için ve mekanikleşmiş sanayinin fazla üretimini emmeye hazır bir pazar olarak dış sömürgelerin elde tutulması. Bu yeni sanayinin ekonomik temelleri kömür ocaklarının işletilmesi, demirin muazzam boyutlarda üretilmesi ve pek verimli olmasa da sabit, güvenilir bir mekanik güç kaynağının, yani buhar motorunun kullanımınıydı.

Aslında bu teknik gelişmeler, toplumsal olarak yeni tüzel örgütlenme ve idare biçimlerinin icadına dayalıydı. Anonim şirket, sınırlı sorumlu yatırım, parçalı mülkiyet altındaki yönetsel otoritenin yetkilendirilmesi, sürecin bütçe ve hesapların gözden geçirilmesiyle denetlenmesi, bütün hepsi, başarısı belli bir kişinin veya kişiler grubunun dehasından kaynaklanmayan kooperatif siyasi tekniğin bir sonucuydu. Bu olgu, üretim verimliliğini büyük ölçüde artıran fabrikaların mekanik örgütlenmesi için de geçerlidir. Fakat dönemin ideolojisine göre bu sistemin temelinde atomize birey olduğu düşünülüyordu. Hükümetin bütün görevi onun mülkiyetini, haklarını korumak, tercih özgürlüğünü ve girişim özgürlüğünü garanti altına almaktı.

Engel tanımayan birey miti, aslında despot hükümdar şeklindeki barok kavramın demokratikleştirilmesi idi. Her girişimci artık kendinde bir despot olma hakkı görüyordu: Romantik şairler gibi duygusal despotlar, işadamları gibi pratik despotlar. Adam Smith *Wealth of Nations*'ta** ayrıntılı bir siyasi toplum teorisine sahipti: Kentin ekonomik temeline ilişkin doğru bir kavramlaştırması ve kâr getirmeyen ekonomik işlevlere ilişkin değerli görüşleri vardır. Fakat onun bu ilgisi pratikte bireylerin zenginliğini artırma şeklindeki saldırgan arzunun yolunu açmıştır: Yeni Malthusçu varolma mücadelesinin özünde de bu arzu yatmaktaydı.

* Charles Dickens, *Zor Zamanlar*, çev.: Cemalettin Aykın, Belge Yay., 2001.

** Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev.: Haldun Derin, İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Bütün kentsel geçiş sürecinde en devasa olgu belki de gezegenin her yerinde nüfusun yerinden edilmesi idi. Zira bu hareket ve yeniden yerleşim sürecine bir başka önemli olgu eşlik etmekteydi: Nüfus artışı oranındaki muazzam büyüme. Bu artış, Rusya gibi sanayi açısından gelişmemiş, kırsal nüfusunun yoğun olduğu ve yüksek doğum ve ölüm oranlarına sahip ülkeleri de, yoğun biçimde mekanikleşmiş ve kırsal nüfusu az olan ileri ülkeleri etkilediği kadar etkilemişti. Nüfusun genel artışını, fazlalığın kentlere çekilmesi ve büyük merkezlerin alanının muazzam boyutlarda genişlemesi süreci izledi. Kentleşme neredeyse sanayileşmeyle doğru oranda arttı. Bu öyle bir hal aldı ki, sonunda İngiltere ve New England'da bütün nüfusun yüzde sekseninden fazlası, 2.500'den fazla nüfusa sahip merkezlerde yaşar oldu. 551

Daha önceleri askeri kampların, ticaret noktalarının, dini misyonların, küçük tarımsal yerleşimlerin bulunduğu gezegenimizin, yeni açılmış topraklarına doğru, siyasi baskılardan ve yoksulluktan acı çeken insanlardan oluşan dev göç dalgaları yaşandı. Bu insan hareketinin, toprağın böylece kolonileştirilmesinin iki tipi vardı: Toprak öncülüğü [*pioneering*] ve sanayi öncülüğü. Birincisi Amerika'nın, Afrika'nın, Avustralya'nın, Sibirya'nın ve daha sonra Mançurya'nın seyrek yerleşimli bölgelerini doldurdu; ikincisiyse fazlalığı yeni sanayi köyleri ve kentlerine taşıdı. Birçok durumda bu iki tip, birbirini izleyen dalgalar şeklinde geldi.

Geniş topraklara göç Avrupa tarım sistemine, dünyanın ayak basılmamış bölgelerinden gelen o güne kadar görülmemiş kaynakların, özellikle de bir dizi yeni enerji ürününün, mısır ve patatesin –ve o keskin keyif ve toplumsal tören maddesi, tütün bitkisinin– girmesini sağladı. Dahası, tropikal ve subtropikal bölgelerin kolonileştirilmesi Avrupa'yı yeni bir enerji ürünüyle, şeker kamışıyla tanıştırdı.

Yiyecek tedarikindeki bu muazzam artış, nüfus artışını mümkün kılan şeydi. Yeni kırsal topraklardaki dış kolonileştirme böylece yeni sanayi kentleri ve ticaret merkezlerinin oluşturduğu iç kolonilere giden erkek, kadın ve çocuk fazlasının yaratılmasına yardımcı oldu. Köyler büyüyerek kasabalara dönüştü, kasabalar metropollere. Kentsel merkezlerin sayıları büyüdü; nüfusu 500.000'in üzerinde olan kentlerin sayıları da arttı. Bina kütlelerinin ölçüleri ve kapladıkları alan müthiş derecede büyüdü: Dev yapılar neredeyse bir gecede yükseliyordu. İnsanlar hızla yeni yapılar inşa ediyor, ilk inşa ettikleri yapıları yıkıp yerine yine aynı amaçsızlıkla yenilerini dikene kadarki kısa zaman içinde hatalarını düzeltme imkânı bulamıyorlardı. Bebekler, göçmenler veya yeni gelenler yeni bölgelerin kurulmasını bekleyemiyordu; neresi var-

19 } sa orayı dolduruyordu. Dev bir kentsel doğaçlama dönemi idi bu, iğretlilikler hızla diğer iğretliliklerin üzerine yığılıyordu.

Kentlerin hızlı büyümesinin sadece Yeni Dünya'ya özgü bir fenomen olmadığını unutmayın. Aslında, 1870'te, paleoteknik devrimin bütün hızıyla devam ettiği Almanya'da kentsel büyüme oranı, o zamanlar durmadan göçmen kabul etmesine rağmen ABD gibi yeni ülkelerinkinden çok daha fazlaydı. XIX. yüzyıl, ortaçağ başlarının büyük çaplı toprak ve yerleşim alanı kolonileşmesiyle boy ölçüşebilecek bir yüzyıl olmasına rağmen, bu girişimlerin gerçekleşmesini sağlayan öncüller XI. yüzyıldakinden çok daha ilkel idi. Mormonlar gibi başarıyı yakalayan küçük idealist gruplar hariç, cemaat kolonileşmesi artık söz konusu değildi. Herkes kendisi için yaşıyordu; kentleri kurma ayrıcalığı ise, sona kalan dona kalmadıysa, Şeytan'a kalmıştı.

Burada, bu yeni sanayi merkezlerinde sağlam bir temel atma ve yeni bir başlangıç yapma fırsatı mevcuttu. XVIII. yüzyılın siyasi yönetiminde demokrasinin sahip olduğu gibi bir fırsattı bu. Hemen hemen her yerde bu fırsat beceriksizce harcandı. Bir teknik ilerleme çağında kent, toplumsal ve siyasi bir birim olarak, icat çemberinin dışında kaldı. Genellikle geç gelmiş, yarım yamalak imal edilmiş ve daima dağılımı kötü yapılmış gaz boruları, su boruları ve sıhhi tesisat dışında sanayi kentinin XVII. yüzyılda yapılanların üzerine çıkan, önemli yenilikler getirdiği iddia edilemez. Hatta, birçok zengin ve "ilerici" metropol geri kalmış köylerin bile sahip olduğu ışık ve hava gibi hayatın temel gereksinimlerinden kendini mahrum etmişti. 1838'e kadar ne Manchester ne de Birmingham siyasi anlamda bir tüzel belde olarak işliyordu. Bunlar, daha iyi bir hayat kurmak için insanların bir araya geldiği yerler değil; insan öbekleri, makine ormanlarıydı.

B. MEKANİKLEŞME VE ABBAU

Bu uçsuz bucaksız insan selinin kent yerleşimini nasıl gerçekleştirdiğine bakmadan önce, insanların yeni kent kurma işi hakkındaki varsayım ve tavırlarını inceleyelim.

Hayatın ana felsefesi birbirinden tamamıyla ayrı iki deneyimden kaynaklanıyordu. Bunlardan biri gök cisimlerinin hareketlerinin araştırmasından doğan kesin matematiksel düzen kavramıydı: Mekanik düzenliliğin en yüksek modeli. Diğeriyse, simyacıların ve ortaçağ sonlarında gelişmiş mekanik araçlar kullanan maden işçilerinin salt mekanik bir işlemken bir bilimsel araştırma rutini haline dönüştürdüğü kır-

ma, ezme, toz haline getirme ve eritme gibi fiziksel süreçlerdi. Yeni doğa felsefecilerinin formüle ettiği haliyle bu yeni düzende organizmalara veya toplumsal gruplara yer ayrılmamıştı; insanın kişiliğine ise hiç yer yoktu. Ne kurumsal modeller, ne estetik biçimler, ne tarih, ne de mit "fiziksel dünya"nın dışsal analizinden türetilebiliyordu. Yalnızca makine bu düzeni cisimleştirebiliyordu: Sadece sanayi sermaye bu düzenin tüzel biçimi olabilirdi.

Varlığını sürdüregelen bu paleoteknik inançlar ortamına bu geç tarihte bile öylesine gömülmüş durumdayız ki, onların derin anormalliklerini gereği gibi fark etmiyoruz. Çok azımız madenlerin tüm etkinlik alanlarına kattığı yıkıcı imgenin, hayat karşıtlığını, organiklik karşıtlığını onayladığının farkında. Niceliksel bakımdan ele alacak olursak, XIX. yüzyıldan önce madenin insanın sanayi hayatında sadece ikincil bir yeri vardı. XIX. yüzyılın ortalarında sanayi hayatın her bölümünü egemenliği altına almıştı. Madencilik yaygınlaşması, toplumun her tarafında, manzaranın gözden düşmesi ve toplumsal ortamın hayli acımasızca düzensizleşmesi olarak, genel bir biçim kaybıyla birlikte gerçekleşmiştir.

Tarım, vahşi doğayla insanın toplumsal ihtiyaçları arasında bir denge sağlar. İnsanın topraktan aldığı şeyleri ağır ağır ona geri verir; sürülmüş tarla, ağaçları budanmış meyve bahçesi, sıra sıra asmalarıyla üzüm bağı, sebzeler, hububat, çiçekler, hepsi de disiplinli amacın, düzenli büyümenin ve güzel biçimin bir örneğidir. Buna karşılık madencilik yıkıcıdır: İşlenmemiş maden ürünü düzensiz ve inorganiktir; ayrıca ocaktan veya galeriden çıkarılan bir şeyin yerine yenisi konamaz. Buna tarımda sürekli yapılan işlerin görünümüne giderek daha fazla güzellik katması ve insani ihtiyaçlara daha iyi uyarlanması olgusunu da ekleyin; oysa madenler, kaçınılmaz olarak hızla, çoğu zaman birkaç nesil içinde zenginlikten tükenmişliğe, tükenmişlikten terk edilmişliğe doğru geçer. Bu nedenle madencilik insanın süreksizliğini yansıtır; bugün vardır, yarın yoktur, kâh zenginlikle dolup taşar, kâh bitip tükenmiş, bomboş kalır.

Bin sekiz yüz otuzlardan itibaren, bir zamanlar açıldığı bölgeyle sınırlı olan maden ortamı demiryolu sayesinde genelleşti. Demir raylar nereye gitse maden ve döküntülerini de peşinden sürüklüyordu. Gemi havuzları, köprüleri ve ücretli geçiş gişeleriyle, derli toplu nehir kıyıları ve süzülen mavnalarıyla eoteknik dönemin kanalları kırsal manzaraya yeni bir güzellik katarken, paleoteknik dönemin demiryolları derin yaralar açtı: Kesilen yerler ve setlerin büyük bir kısmı çıplak kaldı, ağaçlandırma yapılmadı, toprakta açılan yara tedavi edilmedi. Tam yol

ilerleyen trenler kentlerin orta yerlerine gürültüyü, dumanı, tozu getirdi: Edinburgh'daki Prince's Gardens gibi kent içindeki pek çok güzel yer demiryolunun tecavüzüne uğradı. Demiryolları boyunca yükselen fabrikalar da demiryollarının düzensiz görünüşlerini yansıtıyordu. *Abbau*'nun karakteristik sürecinin –maden çıkarma veya yapıbozma– en yalın biçimiyle görüldüğü yer maden kasabasıydı; bu sürecin XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde neredeyse bütün sanayi topluluklarına yayılması demiryolu sayesinde olmuştu.

554 Yapıbozma süreci, William Morton Wheeler'ın belirttiği gibi, organizmalar dünyasında bilinmeyen bir olgu değildir. Yapıbozmada gelişmiş bir hayat biçimi karmaşık karakterini yitirir, daha basit ve daha az karmaşık bir organizma haline gelene kadar tersine bir evrim geçirir. "Daha karmaşık yapıya doğru olduğu kadar," diyor Wheeler, "daha basite doğru bir evrim de söz konusudur ve her iki süreç aynı organizma içinde, aynı zamanda ve farklı oranlarda gerçekleşiyor olabilir."

Bu açıklama, XIX. yüzyıl toplumuna tıpatıp uyar: Kent topluluklarının örgütlenmesinde bu olgu açıkça görülebilir. Bireysel parçaların bütünüle ilişkisinde sürekli artan bir farklılaşma, entegrasyon ve toplumsal uyumla el ele giden bir inşa işlemi sürmektedir: Her yönde genişleyen bir ortamda, fabrika içinde, aslında bütün ekonomik düzen içinde bir eklemleme gerçekleşmekteydi. Dünyanın her tarafında karmaşık bir yiyecek ve üretim zinciri ortaya çıkmaktaydı: Boston'dan Kalküta'ya buz taşınıyor, çay Çin'den İrlanda'ya yolculuk ediyordu, bu arada Birmingham ve Manchester'dan alet edevat, pamuklu ürünler ve çatal bıçak takımları yeryüzünün en ücra köşelerine gitmenin bir yolunu buluyordu. Dünya çapında posta servisi, hızlı hareket, telgraf ve sualtı telgraf kabloları sayesinde mümkün kılınan neredeyse anında iletişim, o zamana kadar işlerini koordine etmek için en ilkel araçlardan bile yoksun olan insanların sayısız faaliyetlerini eşzamanlı hale getirdi. Bunu zanaatların, ticaretin, örgütlerin ve birliklerin sürekli bir farklılaşması izledi; bunların çoğu özyönetimli kurumlara, genellikle de yasal olarak birleşmiş yapılara dönüştü. Bu önemli komünal gelişim meşhur atomize birey teorisinin gölgesinde kalıyordu. Bu nedenle de nadir olarak kentsel bir yapı kazandı.

Fakat bunlar olurken aynı anda, doğal çevrenin başka parçalarında bir *Abbau* ya da yapıbozma gerçekleşiyordu, hem de daha hızlı bir şekilde: Ormanlar katlediliyor, topraklar delik deşik ediliyor, kunduz, bizon, yaban güvercini gibi hayvanların kökü kazınırken, ispermeçet balinası ve Balaena balinasının soyları büyük oranda tükeniyordu. Bunun yanı sıra ekolojik bölgeleri içindeki canlıların doğal dengesi bozul-

yor, Batılı insanın doğayı geçici ve toplumsal olarak sınırlı kâr ekonomisi için acımasızca katletmesini, bazen yaygın hayat biçimlerinin tamamının yok olmuş olduğu daha düşük seviyeli ve basit bir biyolojik düzen izliyordu.

Göreceğimiz gibi, yapıbozma her şeyden önce kent ortamında gerçekleşmekteydi.

C. FAYDACILIĞIN POSTULATLARI

Paleoteknik dönemde kentlerin büyümesi ve gelişimiyle ilgili herhangi bir bilinçli siyasi düzenleme olduğunda, faydacılığın postulatlarına uygun olarak yapılmaktaydı. Bu postulatların en temel olanı faydacıların görünüşte masum bir şekilde ilahiyatçılardan devraldıkları bir kavramdı: Ekonomik faaliyetleri kutsal bir gücün yönettiği ve insanlar küstahça müdahale etmediği sürece, bireyin kendi çıkarını gözetmesine dayalı, dağıntık ve düzensiz her çabanın, azami kamu yararı sağlayacağı inancı. Baştan kutsanmış bu ahengin teolojik olmayan adı *laissez faire*'di.

Sanayi kentinin garip düzensizliğini anlamak için hem bilimsel, hem de pratik hayata hâkim olan tuhaf metafizik önyargıları analiz etmek gerekir. "Tasarlanmamış" sözcüğü Victoria çağında bir övgü sözüydü. Yunanistan'ın dekadans döneminde olduğu gibi, şans sadece insanın kaderini değil, bütün doğal süreçleri belirleyen bir kutsallığa ulaşmıştı. "Darwin'in teorisinin özeti," diye yazar biyolog Ernst Haeckel, "şu basit fikirde gizlidir: Doğadaki varoluş mücadelesi, tıpkı insanın tasarlayarak yeni zirai çeşitler üretmesi gibi, doğada *tasarlanmaz* yeni türler çıkarır." Doğanın yolu olduğunu varsaydıkları bu patikayı takip eden sanayici ve belediye yetkilileri yeni bir kent türü ürettiler: Hayatın değil, mitsel "varoluş mücadelesi"nin gereklerine uymuş, tahrip olmuş, doğası bozulmuş insan yığınları; çürümüşlüğüyle bu mücadelenin acımasızlığına ve yoğunluğuna tanıklık eden bir çevre. Bu kentlerin düzenlenmesinde planlamaya yer yoktu. Kaosun planlanmaya ihtiyacı yoktur.

Laissez faire tepkisinin tarihsel haklılaştırılması kanıtı ihtiyaç duyulmayacak kadar açıktır: Bu, mutlak devletin, ortaçağ kentinin çürümüş ekonomik dokusunu ve yavaş yavaş önemini kaybeden toplumsal ahlakını zorlaya zorlaya eski ayrıcalıkların, hakların ve ticari kuralların ağını delme girişimiydi. Yeni girişimcilerin, rüşvetçi mahkemelerin kamusal ruhuna veya büyümekte olan vergilendirme bürokrasisinin

Tantana Ofislerindeki toplumsal verimliliğe güvenmeme konusunda haklı nedenleri vardı. Bu nedenle faydacılar, hükümetin işlevlerini en aza indirmeyi amaçlıyordu; serbestçe yatırım yapmak, sanayi tesisleri kurmak, arazi satın almak, işçi alıp işten çıkarmak istiyorlardı. Ne var ki, ekonomik düzenin kutsal ahenginin bir batıl inanç olduğu ortaya çıktı: İktidar kavgası rezilce bir kavga olmayı sürdürüyordu; daha fazla kâr elde etmeye yönelik bireysel rekabet, kamu yararı pahasına da olsa, vicdansız tekелçi uygulamaların başarısıyla sonuçlanıyordu. Fakat tasarım ortaya çıkmıyordu.

556 Uygulamada, 1789'dan itibaren Batı politikalarına yavaş yavaş giren siyasi eşitlik ile sanayicilerin talep ettiği girişim özgürlüğü çelişen taleplerdi. Siyasi eşitlik ve kişisel özgürlüğe ulaşmak için ağır ekonomik sınırlamalar ve siyasi kısıtlamalar getirilmesi zorunlu oldu. Eşitlik deneyimi, rant yasasının etkilerini yıldan yıla düzeltmeye girişilmeyen ülkelerde baştaki amacın anlamsızlaşmasıyla sonuçlandı. Örneğin, ABD'de Homestead Yasası* gereğince yerleşimcilere 640'ar dönüm arazi bağışlanması, özgür bir siyaset için temel oluşturmadı: Bir nesil içinde, toprağın niteliğindeki eşitsizlikler ve kullanıcıların eşitsiz becerileri büyük toplumsal eşitsizliklere dönüştü. Toprakta kişisel tekelden, büyük servetlerin miras alınmasından, patent tekeline doğan köklü eşitsizlikler sistemli bir şekilde giderilmedikçe *laissez faire*'in etkisi eski seçkin sınıfların yerini yenileriyle doldurmaktan ibaretti.

Faydacıların talep ettiği özgürlük, aslında sınırsız kâr ve özel teşebbüsün büyümesi için özgürlüktü. Kârlar ve kira bedelleri sadece trafiğin kaldırabileceği miktarlarla sınırlanacaktı: Geleneksel makul kira bedelleri ve adil fiyatlar söz konusu edilemezdi. Townsend'in İngiliz Yoksullar Yasası'yla ilgili yorumunda dile getirdiği gibi, alt sınıfların denizin ve savaş alanının dehşetini kabullenmeleri için açlık, sıkıntı ve yoksulluğun hüküm sürüyor olması gerekiyordu; yine, sadece bu saik onları fabrika işine "teşvik edebilir"di. Oysa yöneticiler, kendilerini bir sınıf olarak ilgilendiren her konuda neredeyse yıkılmaz bir cephe oluşturmuşlardı; işçi sınıfını dize getirmek söz konusu olduğunda, kolektif olarak hareket etmekte hiç tereddüt etmediler.

Kutsal ahenge dayalı bu teolojik inancın, paleoteknik kentin örgütlenişi açısından önemli sonuçları oldu. Bu inanç, doğal sonucunu, bütün girişimlerin yerel veya ulusal hükümetlerin asgari müdahalesiyle ve bireyler tarafından gerçekleştirileceği beklentisini doğurdu. Fabrikaların yerleşimi, işçi mahallelerinin inşası, hatta su tedariki ve çöple-

* Homestead Law: ABD'de kişinin evine alacaklılar tarafından el konmasını önleyen yasa. (y.h.n.)

rin toplanması bile şahsi kâr amacı güden özel girişimcilerce yapılmıyordu. Doğru yerin seçilmesi, gelişmenin doğru zamanlanması ve koordine edilmemiş binlerce çabanın sonucunda uyumlu bir toplumsal modelin yaratılması serbest rekabetten bekleniyordu. Daha doğrusu, bu ihtiyaçların hiçbiri rasyonel olarak değerlendirilmeye ve bilinçli bir biçimde karşılanmaya değer görülüyordu.

Laissez faire, işbirlikçi politika ve ortak bir plan kavramına mutlakıyetçilikten bile daha fazla zarar vermiştir. Faydacılar rasyonel tasarımın sonuçlarının, birbiriyle çatışan, gelişigüzel özel çıkarların sınırsız işleyişinden doğacağını bekliyor değil miydi? Dizginler sınırsız rekabete bırakıldığında, akıl ve işbirlikçi düzen kendiliğinden ortaya çıkacaktı: Rasyonel bir planlama, kendi kendini düzeltici işleyişi bozarak ilahi bir ekonomik takdirle çatışırdı.

Burada, bu doktrinlerin ayakta kalmayı başarmış kent yönetimi otoritesinin altını oyduğuna ve kenti, "atomların rastlantısal olarak bir araya gelmesi" gibi -dönemin fizikçileri yanlış bir şekilde evreni böyle tanımlamaktaydı- bireysel çıkarı koruma ve özel kâr güdüsü tarafından geçici olarak bir arada tutulan bir bütünlük olarak gördüğüne dikkat etmek gerekir. XVIII. yüzyılda, henüz Fransız Devrimi'nin gerçekleşmediği, kömür ve demir devriminin tamamlanmadığı bir dönemde bile kent yönetimlerine değer vermemek ve yerel çıkarlara dudak bükme moda olmuştu. Yeni örgütlenmiş devletlerde, hatta cumhuriyet ilkelerine bağlı olanlarda bile, ancak siyasi partilerin örgütlediği ulusal meselelerde insanların umutları veya hayalleri hesaba katılıyordu.

W.H. Riehl'in keskin bir dille belirttiği gibi, Aydınlanma Çağı insanların insanlığı arzuladığı ve kendi halkına hiç acımadığı; devletle ilgili felsefe yaptığı ve toplumu unuttuğu bir dönemdi. "Ortak bir cemaat ruhunun gelişimi bakımından hiçbir dönem XVIII. yüzyıl kadar kısır geçmemiştir; bu yüzyılda artık ortaçağ cemaati çözülmüştü ve modern cemaat henüz ortada yoktu... Dönemin hiciv edebiyatında, bir salak resmedilmek istendiğinde bir belediye başkanı portresi yapılır ve bir ahmaklar güruhu betimlenmek istendiğinde de belediye meclis üyelerinin toplantı halindeki görüntüleri çizilir." 557

Paleoteknik devrim henüz başlamadan önce bile sını ve ticari nedenlerle kentsel büyüme başlamıştı. 1685'te Manchester'ın nüfusu 6.000 civarındaydı; 1760'ta ise 30.000 ile 45.000 arasında. Birmingham'ın nüfusu yine 1685'te 4.000 iken, 1760'ta neredeyse 30.000 olmuştu. 1801'de Manchester'ın nüfusu 72.275, 1851'de 303.382'ydi. Bir kez fabrikaların yoğunlaşması kentlerin büyümesini teşvik etmeye

başlayınca nüfus artışı muazzam bir düzeye çıktı. Nüfus artışı kâr için olağanüstü fırsatlar yarattığı için o dönem bu büyümeyi engelleyecek hiçbir şey yoktu; ya da daha doğrusu, bu büyümeyi teşvik edecek her şey mevcuttu.

D. YIĞILMA TEKNİKLERİ

558 Madencilik veya camcılık örneklerinde olduğu gibi bazen ilgili sanayi dalının doğası gereği ya da makine dokumacılığında olduğu gibi loncaların teknelci uygulamaları tarafından engellendiği için uzmanlaşmış sanayi merkezi ortaçağ kentinden kaçarak, onun uzağında filizlendi. Fakat el işi sanayii de, özellikle İngiltere’de, eve verilen işlerde çalışanların ucuz ve korumasız emeğinden yararlanmayı düşünen işverenler sayesinde taşrada yaygınlık kazanmaya daha XVI. yüzyılda başlamıştı. Bu uygulama o kadar ileri gitti ki, 1554’te tüzel kentlerin çürümesini engellemek için taşrada yaşayanlara, yaptıkları el işlerini fuarlar dışında satma yasağı getiren bir uygulama başlatıldı.

XVII. yüzyıla gelindiğinde, iplik eğirme ve dokuma işlemleri mekanik hale gelmeden önce bile, İngiliz kumaş sanayii, Shropshire ve Worcestershire dağıtılmıştı; hem işverenler hem de işçiler köylere ve pazar kasabalarına saçılmıştı. Bu sanayiler sadece kent yönetmeliklerinden kaçmıyordu; loncaların yüksek üyelik aidatlarından ve hayır işleri yükümlülüklerinden de kaçıyordu. Adam Smith’in belirttiği gibi, düzenli bir maaşı, sosyal güvencesi olmayan işçi, işini kaybetme korkusuyla açlığın disiplini altında çalışıyordu. “İşinizin istediğiniz gibi yapılmasını istiyorsanız,” der Smith, “kent dışına, işçilerin hiçbir özel ayrıcalığa sahip olmadığı, kişisel niteliklerinden başka güvenebilecekleri hiçbir özel şeyleri olmadığı yere gitmeniz, sonra da mallarınızı kente olabildiğince kaçak olarak sokmanız gerekir.”

Üretimde gittikçe artan oranda su gücünden yararlanılmaya başlanması, insanların küçük, hızlı akan çayların veya çağlayanlı nehirlerin su kaynağı sağladığı yaylalara doğru kaçışını teşvik etti. Bu nedenle tekstil sanayii Yorkshire vadileri boyunca veya daha sonra New England’daki Connecticut Merrimac boyunca yayılma eğilimi gösterdi; bu arazilerde uygun arsa sayısı sınırlı olduğu için, mekanikleşmeyle birlikte dört veya beş katlı görece büyük fabrikalar kuruldu. Ucuz taşra arazisi, itaatkâr, açlığın disipline ettiği bir nüfus ve yeterli düzeyde sabit enerji kaynağından oluşan bileşim yeni sanayilerin ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Ancak sanayi etkinliklerinin belli alanlarda toplanmasını etkileyen tüm etkenlerin eşit derecede gelişmesi için iki yüzyıla yakın bir süre geçmesi, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla gelinmesi gerekmişti. Bundan önce, tüzel kentin ticari avantajları fabrika kasabasının ucuz enerji ve ucuz emek şeklindeki sınai avantajlarını dengeliyordu. XIX. yüzyıla kadar, sanayi küçük atölyelerde, tarımla aynı ölçekte, Sudbury gibi küçük cemaatlerde ve İngiltere’de Worcester gibi taşra kasabalarında, merkezileşmemiş bir halde kalmıştır.

Konuyu insani açıdan ele alacak olursak fabrikanın en kötü özelliklerinin bir kısmı, uzun çalışma saatleri, monoton iş, düşük ücretler ve çocuk emeğinin sistemli bir şekilde istismarı, üretimin merkezizasyonuna 559 teknik örgütlenmesi sırasında ortaya çıkmıştı. Memlekette sömürü başlandı. Fakat su gücü ve kanal ulaşımı manzaraya pek az zarar veriyordu; küçük ölçekli ve dağılık olmak şartıyla madencilik ve maden eritiminin açtığı yaralar da kolayca iyileşebiliyordu. Bugün bile eski odunkömürü yapımının küçük çaplı madencilikle iç içe geçtiği Severn yakınındaki Dean Ormanı’nda maden köyleri “dinamik” bölgelerden daha şirindir; gerek madenlerin, gerekse cüruf tepelerinin üzeri ağaçlar veya diğer bitki türleri tarafından kolayca kapanır. O korkunç kentsel etkilerin bazıları bu uygulamaların ölçeğinin büyümesinin, nüfusun ve sanayilerin sınır tanımaz bir biçimde yoğunlaşmasının bir sonucudur.

Watt’ın buhar makinesinin ana devindirici güç olarak kullanımı bütün bunları değiştirdi; özellikle üretimin boyutunu değiştirdi ve hem sanayilerin hem de işçilerin daha da yoğunlaşmasını mümkün hale getirirken, işçinin kendi bahçesini işleyerek yiyecek takviyesi yaptığı ve bir parça bağımsızlığını yaşayabildiği kırsal alandan uzaklaşmasına neden oldu. Bu yeni enerji kaynağı, kömürün önemini artırdı ve sanayinin kömür çıkarılan bölgelerde veya kanalla ve demiryoluyla erişimi kolay bölgelerde gelişmesini sağladı.

Buhar en iyi bir tesisin bölümlerinin güç merkezinden dört yüz metreden uzak olmadığı büyük ve bir araya toplanmış birimlerde randıman veriyordu. Her iplik eğirme makinesi veya dokuma tezgâhı gücünü merkezi buhar makinesinin çalıştırdığı kayış ve saftlardan almaktaydı. Belli bir alanda ne kadar çok birim olursa güç kaynağının randımanı o kadar artıyordu. Fabrikalar bu nedenle devasa boyutlara ulaştı. XVIII. yüzyıldan itibaren Manchester, New Hampshire’daki gibi büyük fabrikalar –ki New Bedford ve Fall River’da bu tür büyük fabrikaların benzeri yapılmıştı– en yeni güç üretimi araçlarından faydalanabiliyordu; oysa küçük fabrikaların teknik dezavantajları vardı. Tek bir fabrika iki yüz elli işçi istihdam edebiliyordu. Bunların bir düzinesiy-

se, bütün yan araç gereçleri ve hizmetleriyle birlikte büyükçe bir yerleşim biriminin çekirdeğiymiş zaten.

Dünya piyasasında tüketilmek üzere düşük fiyatlı, makine yapımı ürünler sunma girişimlerinde üreticiler kârlarını artırmak için her noktada maliyetleri düşürmeye çalıştılar. Buna ilk başladıkları yer de kuşkusuz işçilerin ücretleri oldu. Robert Owen'ın belirttiğine göre, XVIII. yüzyılda en aydın işverenler bile çocuk ve düşkünlerin emeğini kullanmaktan geri kalmadı. Fakat çocuk işçilerin yaşı konusunda yasal düzenleme yapılıncaya ve çocuk işçi kaynağı azalınca başka kaynaklara başvurmak gerekti. Zorunlu işçi fazlasını elde tutmak, yoğun bir iş sezonunun fazla taleplerini karşılamak için sanayinin, nüfusu yoğun bir merkezin yanında kurulması önemliydi, çünkü taşrada bir köyde işsizlere destek, genellikle kulübelerin sahibi olan ve fabrikada iş olmadığı zamanlarda kira gelirinden olabilen işverenin kendisine düşebilirdi.

Büyük kent merkezini sanayi için önemli hale getiren, pazarın ani atılım ve duraklamalarıyla manik-depresif bir hal almış olan ritmi olmuştur. Zira ihtiyaç duyuldukça başvuru ve gerektiğinde istihdam edilen artık emek sayesinde, yeni sermayedarlar ücretleri düşük tutabilmekte ve üretimde belireni talepleri karşılayabilmekteydi. Bir başka deyişle fazla işçi sayısı, sendikal ücret standartlarıyla ve iş bulma kurumlarıyla etkili bir şekilde örgütlenmiş bir emek piyasasının yerini almıştı. Topografik yığılma, çağımızda şu son yarım yüzyıl içinde ortaya çıkmakta olan iyi zamanlanmış ve insanca düzenlenmiş üretim tarzının yerine geçiyordu.

Dünya piyasası için üretim yapan buhar gücüne dayalı fabrika, kentte aşırı nüfus artışına neden olan etkenlerden ilkiyse, 1830'dan sonraki demiryolu ulaşım sistemi de bu artışı büyük oranda hızlandıran ikinci etkendi.

Enerji, kömür sahalarında yoğunlaşmıştı. Kömürün çıkarıldığı veya ucuz taşıma araçlarıyla getirildiği yerlerde sanayi, mevsimsel enerji yetersizliği nedeniyle duraklamalar yaşanmadan yıl boyunca düzenli üretim yapabiliyordu. Zamana bağlı sözleşmelere ve ödemelere dayalı bir iş sisteminde bu düzenlilik son derece önemliydi. Bu nedenle kömür ve demir ilk olarak su kanalları yoluyla, 1830'dan sonra da demiryoluyla birçok ikincil ve yan sanayiye girdi. Maden bölgeleriyle doğrudan bağlantılı olmak kent yoğunlaşması için temel bir koşuldur: Günümüze kadar demiryollarında taşınan ana meta ısınma ve enerji kaynağı olarak kullanılan kömürdü.

Eoteknik taşıma sistemine özgü toprak yollar, yelkenlerde rüzgâr gücü, at gücü nüfusun dağılmasında etkili olmuştu. Bir bölge içinde

eşit avantaja sahip birçok nokta vardı. Fakat, eğimi yüz metrede iki metreden daha fazla yokuşları zor çıkabilen buharlı lokomotifin görece zayıflığı yeni sanayi merkezlerinin (kömür yataklarında ve civarlarındaki vadelerde yoğunlaşmasına neden olmaktadır: Fransa'daki Lille bölgesi, Almanya'daki Merseburg ve Ruhr bölgeleri, İngiltere'deki Black Country, ABD'deki Allegheny ve Büyük Göller'le Doğu Sahil Düzlüğü böyle bir yoğunlaşmaya sahne olmuştur.

O halde paleoteknik rejimde nüfus büyümesi iki karakteristik modele sahipti: Yeni ağır sanayilerin, demir ve kömür madenciliğinin, maden eritme, kırma işlemlerinin, madeni edevat üretiminin, cam imalatının ve makine yapımının yaygınlaştığı kömür bölgelerinde genel bir yığılma vardı. Ayrıca, kısmen buna bağlı olarak yeni demiryolu hatları boyunca nüfus kalabalıklaştı, özellikle ana hatlar üzerindeki sanayi merkezlerinde belirli bir yığılma ve demiryollarının kesiştiği yerleşim yerleriyle ihracat terminallerinde hatırı sayılır bir yoğunlaşma oldu. Buna karşılık, ülkenin kalan kısımlarında nüfusun cılızlaşması ve faaliyetlerin hızının düşmesi, yani yerel madenlerin, taşocaklarının ve fırınların çalışmaması ve anayolların, kanalların, küçük fabrikaların, yerel değirmenlerin giderek daha az kullanılabilir hale gelmesi aynı sürecin diğer yüzüydü.

En azından Kuzey ülkelerinde, eski büyük siyasi ve ticari başkentlerin çoğu, bu büyümeden yararlandı. Bu başkentler zaten coğrafi açıdan stratejik konumlara sahip olmakla kalmıyor, bunun yanı sıra, siyasi iktidar aktörleriyle yakınlıkları ve yatırımların akışını belirleyen merkez bankaları ve borsalar vasıtasıyla özel sömürü kaynaklarına da sahiplik ediyordu. Dahası bu başkentler, yüzyıllar içinde biriktirdikleri, açlık sınırlarındaki düşkün insanlardan oluşan devasa rezervlerin avantajına, kulağa daha hoş gelsin diye kullanılan tabirle söyleyecek olursak, Emek Arzı'na sahipti. Neredeyse her büyük ulusal başkent *ipso facto* [sırf bu nedenle] büyük bir sanayi merkezi haline gelmesi, kenti büyütme ve izdiham yaratma politikasının daha da ileri götürülmesine yol açtı.

E. FABRİKA, DEMİRYOLU VE KENAR MAHALLE

Yeni kent kompleksindeki ana unsurlar fabrika, demiryolu ve kenar mahalleydi. Bizatihi bu unsurlar sanayi kentini oluşturuyorlardı: Sana-

* Staffordshire ve Warwickshire'ın kömür ve demir fabrikalarının atık ve dumanlarından dolayı kirlenmiş kısımları. (ç.n.)

yi kenti tabiri sadece, bir bölgede iki binden fazla insanın bir özel isim vermeyi gerektirecek bir alanda bir araya gelmesi olgusunu tanımlar. Bu tür kentsel nüfus yoğunlaşmaları, gelişmiş sosyolojik anlamıyla kenti –yani, toplumsal mirasın yoğunlaştığı; devamlı toplumsal ilişki ve etkileşim imkânlarının, insanın tüm karmaşık etkinliklerini daha yüksek bir düzeye yükselttiği yeri– karakterize eden kurumların gölgesine bile sahip olmadan yüz kat daha büyüyebilirdi ve büyüyordu. Büyüzmüş, kalıntı biçimler sayılmazsa, taş çağının karakteristik organları bile yoktu bu kentlerde.

Fabrika, yeni kent organizmasının çekirdeği haline geldi. Hayatın diğer bütün ayrıntıları ona tabiydi. Su tesisatı gibi kamu hizmetleri ile bir kentin varoluşunda gerekli olan asgari yönetim görevleri bile, önceki nesil tarafından yapılmamışlarsa eğer, akla sonradan geliyor, gecikmeli olarak yapıyordu. Faydacılar sadece sanat ve dini gereksiz bir süsten ibaret görmüyordu, akıllı siyasi yönetim de uzun süre aynı kategoride yer aldı. Sömürünün turmanmaya başladığı ilk zamanlarda polis korumasına ve yangına karşı korunmaya, su ve yiyecek denetimine, hastane bakımına veya eğitime hiçbir katkıda bulunulmadı.

Fabrika genellikle en iyi yerleri kapıyordu, özellikle de pamuk sanayii, kimya sanayii ve demir sanayii su kenarına kuruluyordu; zira üretim aşamalarında, buhar kazanlarını doldurma, sıcak yüzeyleri soğutma, gerekli kimyasal solüsyonları ve boyaları üretme işlemleri için oldukça fazla suya ihtiyaç vardı. Her şey bir yana, nehir veya kanalın başka önemli bir işlevi daha vardı; buraları çözünebilir veya suya karışabilen bütün çöpler için en ucuz ve en uygun atık alanıydı. Nehirlerin açık kanalizasyonlara dönüştürülmesi yeni ekonominin karakteristik başarılarından biriydi. Sonuç: Sudaki hayatın zehirlenmesi, yiyeceğin tükenmesi, suyun içine girilemeyecek kadar kirlenmesi.

Nesiller boyu, her “ilerici” kent topluluğunun üyeleri, genellikle gerek bilimsel bilgiden, gerekse bu bilgileri kullanacak ampirik yetenekten yoksun oluşu nedeniyle değerli yan ürünlerini nehre boşaltan imalatçının o rezil rahatlığının ceremesini çekmek zorunda kalmıştır. Nehir akan bir çöplükse, büyük kül tepeleri, cüruf, döküntü, paslı demir, hatta çöp yığınları da olmaması gereken yerdeki görüntüsü ve kullanılamayan içeriğiyle ufku kaplıyordu. Üretimin hızı kısmen tüketimin hızıyla karşılanıyordu; metal kırıntılarını kullanma şeklinde korumacı bir politika kârlı hale gelene kadar biçimsiz veya çürümüş son ürünler boş arazilere atılıyordu. İngiltere’deki Black Country’de devasa cüruf tepeleri bugün bile jeolojik formasyonlar gibi görünür: Bu tepeler, mevcut yaşama alanlarını daraltmış, arazi üzerine gölge düşür-

müş ve kullanılmalarıyla da imha edilmeleriyle de bugüne dek çözümsüz bir sorun olmuştur.

Bu, hepimizin tanık olduğu bir resimdir; çevreyi temizleme konusunda gösterilen büyük gayretlere rağmen Batı dünyasının eski sanayi kentlerinde bu sorun hâlâ incelenmeye açık bir konudur. Eski bir gözlemciden, *Old Red Sandstone* [Eski Kızıl Kumtaşı] adlı kitabın yazarı Hugh Miller’dan bir alıntı yapmak istiyorum: Hugh Miller, kendi çağıyla tam bir uyum içinde olan, ama yeni çevrenin aktüel niteliklerine kayıtsız olmayan biridir. Manchester’ın 1862’deki halini anlatır:

“Bu büyük imalat kentinin karakterini, kent boyunca akan Irwell Nehri’nden daha iyi hiçbir şey yansıtamaz... Zavallı nehir –birkaç kilometre yukarıdan doğan, kıyısında üzerine eğilmiş ağaçlarıyla ve kenarlarındaki saçaklanmış yeşil sazlarıyla aslında bayağı güzel bir nehirdir bu– değirmenlere ve boyahanelere gelince hızını yitirir. Binlerce pis şey yıkanır burada; boyahanelerden, ağartma tesislerinden vagonlarca zehir atılır içine; buhar kazanlarından köpüklü sular dökülür ve lağımlardan pislikler akar; ta ki, kâh yüksek, kararmış duvarlar arasından, kâh kızıl kumtaşı yarıların altından nehirden çok sıvı gübre olarak akıp gidene kadar.”

Sanayilerin, yeni rejimin evrensel kılmaya çalıştığı biçimde bir bölgeye yığılmasının çevresel etkisine dikkat edin. Tek bir fabrika bacasının, tek bir maden eritme ocağının, tek bir boyahanenin kirlı atıklarını çevre yutup sindirebilirdi. Ancak bunlardan yirmi tanesinin küçük bir bölgede bir arada bulunması, havayı ve suyu geri dönüşsüz bir şekilde kirlidir. Bu yüzden kirliliği tescilli sanayilerin çevreye zararları kentsel yoğunlaşmayla birlikte, daha küçük ölçekli ve daha dağınık olarak taşrada buldukları zamanlardakinden daha korkunç hale geldi. Bu arada, ağartma ve çektirme işlemlerinin açık havada, güzel bir manzarada yapıldığı battaniye üretimi gibi daha temiz sanayilerin –ki İngiltere’de, Witney’de böyle bir fabrika hâlâ faaliyettedir– yeni merkezlerde eski kırsal yöntemlerle yapılması imkânsız hale geldi. Güneşin yerini klor alırken, hem yaptığı işlemi hem de çalışma yerini değiştirmesini sıkça gerektiren, bu sayede işçinin ruhunu karartmayan eski imalat süreçlerinde, sağlıklı açık havada çalışmanın yerini de diğer kirlı binalarca kuşatılmış kirlı bir binanın içinde kasvetli çalışma koşulları aldı. Bu tür kayıplar sadece parayla ölçülemez. Hayatın ve canlı bir çevrenin acımasızca kurban edilmesinin üretim artışının ne kadarına bedel olduğunu hesaplayacak matematiksel bir yöntem yok.

Fabrikalar (düz bir zeminin yayılmaya yol açtığı durumlar dışında) genellikle nehir kenarlarına veya nehre paralel giden demiryollarının

kenarlarına kurulurken fabrikaları özel bir bölgede toplamaya, sağlığa zararlı veya gürültülü sanayileri insanların oturdukları yerlerden uzaklaştırmaya veya yakınlarda uygun bir bölgeyi ev ihtiyacını gözeterek ayırmaya zorlayacak bir yetki kullanılmıyordu. İşlevsel planlama olasılığı akla bile getirilmeden "serbest rekabet" tek başına nereye ne kurulacağını belirliyordu. Sınai, ticari ve evle ilgili işlevler sanayi kentlerinin içinde bir arada yürütülüyordu.

Allegheny Platosu'nun vadileri gibi engebeli bir topografyaya sahip bölgelerde büyük bir fabrikanın yayılması için yeterli yeri sadece nehir yatakları sağlayacağından, belli bir doğal bölgeselleşme gerçekleşmişti; fakat bu yerleşim biçimi de pis kokulu gazların yamaçlardaki evlerin bulunduğu yerlere yükselip oralarda yoğunlaşp yayılmasına neden oluyordu. Bunun dışında konut bölgeleri genellikle fabrikalar, hangarlar ve tren manevra istasyonlarının aralarındaki boşluklara kurulmuştu. Kirliliğe, gürültüye, titreşime dikkat etmek efemine bir incelelik olarak değerlendiriliyordu. İşçi evleri, hatta orta sınıflara ait evlerin çoğu, bir çelik imalathanesine, boyahaneye, havagazı deposuna veya ray kesme atölyesine yaslanmış biçimde inşa edilirdi. Bu evler, sıklıkla üzerinde otun dahi bitmediği küllerle, cam kırıklarıyla ve çöplerle dolu araziler üzerine kurulur, bir çöp tepesinin veya kömür ve cüruf yığınlarının yanında olabiliyorlardı. İçeride ve dışarıda, çöp kokuları, bacaların kara dumanları, çekiç sesleri ve makine gürültüleri ev işlerine gün boyunca eşlik ederdi.

Bu yeni modelde kentin kendisi fabrikalar, demiryolları, yükleme istasyonları ve çöp tepelerinden artakalan yerlere kurulu anlamsız cadde ve bulvarlarla tuhaf şekilli parçalı arazilerden meydana gelen bir yapıya dönüştü. Bütünlüklü bir belediye yönetiminin veya planlamasının yerine, kentin karakterini belirleme ve sınırlarını çizme işi demiryoluna kaldı. Eski moda bürokratik uygulamaların demiryolu istasyonlarını tarihsel kentin sınırları dışında tutmayı başardığı Avrupa'nın belli bölgeleri dışındaki yerlerde, demiryolunun kentin kalbine sokulmasına ve kentin en değerli merkezi bölümlerinde yükleme ve manevra istasyonlarının, sadece açık kırsal arazide ekonomik olabilecek yapıların ortaya çıkmasına izin verildi, daha doğrusu buna davetiye çıkarıldı. Bu istasyonlar kentin doğal arterlerini böldü ve büyük kent parçaları arasında geçilmez bir engel oluşturdu; bazen de, Philadelphia'da olduğu gibi, tam bir Çin Seddi ördü.

Böylece demiryolu kentin tam göbeğine sadece gürültü ve is getirmede, sanayi tesislerini ve ancak böyle bir ortamda var olabilecek bir

kötü yapılaşmayı da getirdi. Yeni icatlara kayıtsız şartsız bir aşkla bağlanıldığı bir dönemde ancak yeni bir icadın hipnotizması, oflayıp pufleyen Juggernaut'un* tekerlekleri altında böylesine pisi pisine ezilmeye neden olabiliyordu. Trenlerin hareketini, bu hareket sonucu yerine getirilen insani amaçlardan daha önemli sayan yeni demiryolu mühendisleri, bir kent tasarımında yapılabilecek bütün hataları yapıyordu. Kentin göbeğinde kurulan yükleme istasyonlarının neden olduğu yer zıyanı, kentin dışarı doğru daha da hızlı yayılmasına neden oluyor; bu da daha fazla demiryolu trafiğine neden olduğu için yapılan hatanın bir de kârlı oluş gibi bir niteliğin desteğine kavuşmasına yol açıyordu.

Bu çevresel bozulma o kadar yaygındı ve büyük kentlerde yaşayanlar yüzyıl içinde bu duruma o kadar alışmışlardı ki, daha zengin sınıflara dahil olanlar bile, en iyisini elde edebilecek durumdayken, bugüne kadar kayıtsızca en kötüsüne kucak açmışlardır. Konutlara gelince, alternatifler basitti. Eski temeller üzerinde büyümüş olan sanayi kentlerindeki işçiler ilk olarak eski tek ailelik evlerden bozma kiralık barakalara yerleşti. Bu derme çatma evlerde her odada artık bütün bir aile yaşıyordu. Dublin'den Glasgow ve Bombay'a, bu her odaya bir aile standardı uzun süre devam etti. Bir yatakta farklı yaşlardan üç ila sekiz kişinin yatması, bu insan ahırlarındaki kalabalıklaşmanın etkilerini ciddi boyutlara taşıyordu. Londra'daki hastalıklar hakkında bir kitap yazmış olan Dr. Willan'a göre, XIX. yüzyıla gelindiğinde bu durum yoksullar arasında inanılmaz boyutlarda fiziksel bozulma yaratmıştı. İşçi sınıfına önerilen diğer konutlarsa esasen bu düşük koşulların bir standardizasyonuydu; fakat bu evlerin plan ve kullanılan malzeme bakımından eski burg evlerinin o nezihliğine sahip olmama gibi daha da kötü başka özellikleri vardı: En baştan adice böyle inşa ediliyorlardı.

Gerek yeni, gerekse eski bölgelerde, ortaçağ Avrupa'sında en kötü serf kulübelerinde bile az rastlanan bir pislik ve çirkinlik hâkimdi. İnsafsızca abartma suçlamasıyla karşılaşmadan bu evlerin basit ayrıntılarını nesnel bir biçimde tek tek sıralamak bile neredeyse imkânsız. Fakat tersine, bu dönemde kentsel gelişme yaşandığından bahsedilenler veya hayat standartlarının yükseldiğini iddia edenler gerçeklere gözlemlerini yummaktadır: Bu kimseler kenti, sadece daha şanslı orta sınıf azınlığın menfaatlerine bakarak, kentin kalan kısmı da bundan faydalanmış gibi ele almışlar ve üç nesil boyunca süren aktif yasal düzenlemeler ve yoğun hızzıssihha mühendisliği çalışmaları sonunda en nihayet gerçekleşen iyileştirmeleri başlangıçtaki koşullar zannetmişlerdir.

* Juggernaut: Hindu tanrısı Vişnu'nun insan şeklindeki sureti. Heykelinin konduğu araba çekilirken, insanlar vecit halinde kendilerini tekerleklerinin altına atarlardı. (ç.n.)

Bir kere, İngiltere'de Birmingham ve Bradford gibi kentlerdeki yeni işçi evleri sırt sırta inşa edilmişti. (Bunların çoğu hâlâ ayakta.) Bu nedenle her kattaki dört odanın ikisi doğrudan gün ışığı veya hava almıyordu. Bu ikiz sıraların arasındaki çıplak geçitler dışında açık alan yoktu. XVI. yüzyılda birçok İngiliz kentinde sokağa çöp atmak ayıp karşılanırken, ilk sanayi kentlerinde çöpten kurtulmanın yaygın yöntemi buydu. Atılan çöp, ne kadar pis ve kötü kokulu olursa olsun, olduğu yerde kalırdı, "ta ki böyle birçok çöp biriktikten sonra birileri gübre olur düşüncesiyle onları kaldırına kadar." Gübre, kentin kalabalık yeni bölgelerinde eksikliği duyulan bir şey değildi doğal olarak. Tarifsiz bir pislik içindeki helalar genellikle bodrumdaydı; domuz ağıllarını da evlerin altına yerleştirmek yaygın bir uygulamaydı, böylece domuzlar büyük kentlerde yüzyıllardır görülmeyen bir biçimde yeniden sokakları arşınlamaya başlamıştı. Hatta dehşetli bir tuvalet eksikliği vardı. "Büyük Kentler ve Nüfusu Yoğun Bölgelerle İlgili Rapor" da (1845) "Manchester'ın bir bölümünde 1843-44 arasında 7.000'den fazla mesken sakini ihtiyacını 33 tuvalette görmektedir, yani 212 kişiye bir tuvalet düşüyor," diye yazıyordu.

Böyle bir düşük tasarım düzeyinde, böyle kötü şartlarla bile birçok kentte yeterli sayıda ev inşa edilemiyordu; bu nedenle koşullar daha da kötüye gitti. Bodrumlar ev olarak kullanılmaya başlandı. Liverpool'da nüfusun altıda biri "yeraltındaki bodrumlar"da yaşıyordu; diğer liman kentlerinde de bu oran çok daha iyi değildi, Londra ve New York'ta bu oran Liverpool'a yakındı. 1930'larda bile Londra'da, tıbbi açıdan insanların oturmasının sakıncalı olduğu belirtilen 20.000 bodrum katı bulunmaktaydı. Kendi başına beter bir şey olan bu pislik ve izdiham, diğer musibetleri, hiyarcıklı veba taşıyan fareleri, yatakları istila ederek uykuyu zehir eden tahtakurularını, tifüs taşıyan bitleri, aralıksız olarak bodrumdaki tuvaletleri ve çocukların yiyeceğini ziyaret eden sinekleri de beraberinde getirdi. Bu da yetmiyormuş gibi, özellikle odaların, temas ve nefes yoluyla hastalık bulaşma olasılığını had safhaya ulaştıracak şekilde aşırı kalabalıklaşmasından sonra karanlık odalar ve rutubetli duvarlar bakterilerin üremesi için ideal bir ortam sunuyordu.

Su tesisatının ve belediyenin hıfzıssıhha çalışmalarının var olmayışı bu yeni kent bölgelerinde korkunç kokulara neden oldu, hastalıklı dışkıların kuyulara sızarak yayılması tifo salgınlarına yol açtı, ama hepsinden kötüsü yeterli suyun olmayıştı. Su kıtlığı, ev içi temizlik veya kişisel hijyen olanağını yok ediyordu. Eski belediye geleneklerinin varlığını henüz sürdürdüğü büyük başkentlerde yeni kurulan birçok bölge için suya yeterli kaynak ayrılmıyordu. 1809'da, Londra'nın

nüfusu 1.000.000 civarındayken, su kentin büyük bir kısmında sadece evlerin bodrum katlarında vardı. Bazı bölgelere sadece haftada üç gün su verilebiliyordu. Demir borular daha 1746'da ortaya çıkmasına rağmen 1817'de çıkarılan ve on yıl sonrasında (başlayarak bütün yeni boru döşeme işlemlerinin demir borularla yapılması zorunluluğunu getiren özel bir yasaya kadar İngiltere'de demir boru yaygınlaşmamıştı.

Yeni sanayi kentlerinde en temel belediye hizmeti gelenekleri yoktu. Çevrede kuyular olsa bile bazen bütün bir bölge susuz kalıyordu. Gerektiğinde yoksullar, orta sınıf mahallelerinde ev ev dolaşıp kıtık zamanı ekmek dilenir gibi su dileniyordu. Bu içme ve yıkanma suyu kıtlığında pisliğin yaygınlaşması normaldi. Pisliklerine rağmen açık kanalizasyonlar belediyenin göreceli olarak cömert davranışının göstergesi oluyordu. Aileler böyle bir durumdayken insan belgelerin sayfalarını karıştırıp da yevmiyeci geçici işçinin nasıl geçindiğini öğrenirken hiç şaşırıyordu. Sahibi belirsiz metruk evler, on beş-yirmi kişinin aynı odada yaşadığı pansiyonlar olarak kullanılıyordu. 1841 yılına ait polis istatistiklerine göre, Manchester'da ayırım yapılmadan her iki cinsten insanın aynı odada kaldığı 109 pansiyon vardı; ayrıca 91 tane de dilencilerin kaldığı pansiyon bulunmaktaydı. "Playfair, 1842'de Belediye Sağlık Komisyonu'na bütün Lancashire'da sadece bir kentte, Preston'da halk parkı ve yine sadece bir yerde, Liverpool'da halk hamamları olduğunu söyledi."

Yeni sanayi rejimi tam anlamıyla kurulduktan sonra, yaşadıkları mahallelerdeki bu kasvet yeni sanayi kentlerindeki işçiler için neredeyse evrenseldi. Yerel koşullar bazen tasvir ettiğim bu aşırı çirkinlikten kaçış imkânı sağlamaktaydı. Örneğin Manchester, New Hampshire'daki fabrika işçilerinin evleri çok düzenliydi; Amerika'nın kırsal bölgelerindeki sanayi kentlerinde, özellikle de Cıtabatı kesimindeki kentlerde işçilere en azından genişçe bir oda ve bahçe yeri veriliyordu. Fakat insan gözünü nereye çevirirse çevirsin, iyileşme göreceli ve kısıymıydı, genel durum ise kesinlikle kötüye gitmişti.

Yeni kentlerin bütünüyle iç karartıcı ve çirkin olması, çevrenin en temel fizyolojik düzeyde bile insan sağlığına zararlı olmasının yanı sıra, yoksulların standart kalabalık ikamet biçimleri kâr amaçlı sömürüye doğrudan maruz olmayan orta sınıf evlerinde ve askerlerin kışlalalarında da tekrarlanıyordu. Bayan Peel, mutfağın, kilerin, hizmetçi odasının, kâhyanın odasının, baş uşakla uşakların yatak odalarının hepsinin bodrumda olduğu bir Victoria çağı ortası malikânesini tasvir eder: Öndeki iki odayla arkadaki iki oda derin bir bodrum aralığına bakar; diğer bütün odalar, bir başka odayla arasındaki duvarın üst tarafındaki

camlı pencerelerden “ışık” ve “hava” alır. XIX. yüzyılın ortalarında Berlin, Viyana, New York ve Paris’te buna benzer düşük kaliteli konutlar yapıldı. Orta sınıfa ait yeni apartman evler, teknik olarak zeminin üstünde olmalarına rağmen bodrumun birçok özelliğine sahip derin, havasız avlulara bakıyordu. Sadece “geri kalmış” şehirlere bu rezaletlerden uzak kalmıştı.

Halka hitaben yapılan konuşmalara bakılırsa, bu kusurlar devrede kulaktı ve her halü kârda geçen yüzyılda bilimsel gelişmelerin ve insanı yasaların ortaya çıkmasıyla tamamen yok edilmişti. Ne yazık ki halk hatipleri –hatta aynı olgularla ilgilenen tarihçiler ve ekonomistler– sözünü ettikleri çevreleri ilk elden inceleme alışkanlığına hiçbir zaman sahip olmamıştı. Bu nedenle bugün bütün Batı dünyasında neredeyse hiç değişmemiş bir biçimde varlığını sürdüren düşük düzeyli paleoteknik yapı yığınının, hatta dip dibe inşa edilmiş evlerin, havasız avlulu kira evlerinin ve bodrum evlerinin varlığını inkâr ediyorlar. Bu konut yığını sadece 1900’den önce inşa edilmiş işçi evlerini kapsamıyor, her ne kadar sıhhi koşulları biraz geliştirilmiş olsa da, daha sonra inşa edilmiş evleri de kapsıyor. 1830 ile 1910 arasında inşa edilmiş ve halen kullanılmakta olan evler, yapıldıkları dönemlerin hijyenik standartlarına bir örnek oluşturmaz; buna rağmen –ev içi saadet konusunu geçelim–, bugünün hıfzıssıhha, hijyen ve çocuk bakımı bilgisi yönünden standart çerçevenin çok altında yer alırlar.

“Kenar mahalle, yarı-kenar mahalle ve süper-kenar mahalle, gelip buna dayanmıştır kentlerin evrimi.” Evet, Patrick Geddes’in bu iğneliyici sözleri bu yeni ortama tam anlamıyla uyuyordu. Çağın en devrimci eleştirilerinde bile hakiki yapı ve hayat standartları eksikti; bu eleştirileri yapanlar, üst sınıfların çevrelerinin bile nasıl yoksullaştığının farkında değillerdi. Friedrich Engels, devrim için gerekli hıncı bilemek için işçi sınıfına daha iyi evler sağlayacak “geçici” önlemlere karşı çıkmakla kalmamış; burjuvazi tarafından işgal edilmiş olan geniş yerleşim yerlerine devrimci bir el koyuşla sorunun proletarya açısından hallolacağını düşünmüştü. Bu düşünce niteliksel açıdan yetersiz, niceliksel açıdansa gülünçtü. Toplumsal açıdan değerlendirecek olursak, bu düşünce yalnızca, zengin sınıfların daha önceki yerleşimlerinden çıkması ve buraları işçi sınıfının yerleşmesi için bölmesi gibi halihazırda eski kentlerde devam etmekte olan zavallı bir süreci, devrimci bir önlem olarak ileri sürmüştür. Fakat bu öneri her şeyden önce naifti, çünkü en gösterişli yeni yerleşim yerlerinin sahip olduğu standartların bile, hangi ekonomik düzeyde olursa olsun, insan hayatı için uygun şartların genellikle *altında* olduğunu görmekten âcizdi.

Başka bir deyişle, bu devrimci eleştiri bile üst sınıfların yaşadığı bölgelerin genellikle tahammül edilmez süper-kenar mahalleler olduğunun farkında değildi. Mesken sayısını artırma, alanı genişletme, dayanımları çoğaltma, toplu kullanım alanlarının sağlanması talepleri zenginlerin işgal ettiği yerlerin istismak edilmesinden daha devrimci taleplerdi. Zenginlere ait yerlerin işgal edilmesi fikri kısır bir intikam hareketinden başka bir şey değildi; oysa biraz önce sıraladığım talepler bütün bir toplumsal çevrenin tümüyle yeniden yapılanmasını hedefliyordu –her ne kadar İngiltere, İsveç, Hollanda gibi gelişmiş ülkeler bile bu kentsel değişimin bütün boyutlarını henüz tam anlamıyla kavrayamamışsa da, bugün dünya belki de böyle bir yeniden yapılanmanın eşliğindedir.

F. KÖTÜ ŞÖHRETLİ EVLER

Şimdi de işçi sınıfı için yapılan bu yeni evlere daha yakından göz atalım. Her ülkenin, her bölgenin, her halk kesiminin kendi özgün modeli vardı; Glasgow, Edinburgh, Paris, Berlin, Hamburg, Cenevre’deki gibi çok katlı kira evleri veya Londra, Brooklyn, Philadelphia, Chicago’daki dört, beş, bazen altı odası olan, iki katlı binalar; New England’daki açık havada hoş sundurmaları olan, ama adeta yangına davetiye çıkarmak üzere inşa edilmiş üç katlı ahşap evler veya Baltimore’da hâlâ eski George dönemi sıra ev modelinde yapılmış, alçak, dar, tuğla sıra evler gibi.

Fakat sanayi bölgelerindeki evlerde belli ortak özellikler vardır. Bloktan bloğa aynı biçim tekrarlanır: Aynı kasvetli sokaklar, aynı gölgesi, çöp yığınlarıyla dolu geçitler, hep aynı şekilde, çocukların oynamaları ve bahçeler için boş alan olmayışı; mahalle genelinde o aynı uyumsuzluk ve kişilikten yoksunluk. Pencereler genellikle dardır; iç ışıklandırma yetersizdir; sokak modelini güneş ışığı ve rüzgâra göre ayarlamak için hiçbir girişimde bulunulmamıştır. İyi gelirli zanaatçıların veya memurların yaşadığı, sıra evlerin veya önlerinde bir avuç ot veya dar arka avlularında bir ağaç olan yarı müstakil evlerin bulunduğu daha saygın semtler can sıkıcı, gri bir temizliğe sahiptir. Bu bölgelerin saygınlığı, yoksul semtlerin pasaklılığı kadar iç bayıcıdır; hatta daha da fazla: Yoksul semtlerde hiç değilse hayat daha bir renklidir, sokaklarında kukla gösterileri, pazaryerlerinde dedikodular, meyhane ve tavernalarında şamatalı ahbablıklar vardır, kısacası, yoksul sokaklarda daha toplumsal ve daha dostça bir hayat söz konusudur.

İcatlar ve kitlesel üretim çağı işçinin evine veya evdeki tesisata XIX. yüzyılın sonlarına kadar el atmadı. Önce demir borular girdi insan hayatına; aynı şekilde akar suyu olan hela, en sonunda gaz lambası ve gaz ocağı, temiz su boruları ve pis su boruları eklenmiş banyo küveti; her eve şebeke suyu sağlayan kolektif bir su sistemi ve kolektif bir kanalizasyon sistemi. Bütün bu gelişmeler 1830'dan sonra orta ve üst ekonomik gruplara yavaş yavaş ulaştı; bu yenilikler bir nesil içinde orta sınıf gereklilikleri haline geldi. Fakat paleoteknik evrenin hiçbir noktasında bu yenilikler halk kitlelerine ulaştırılmadı. Müteahhit için sorun, bu yeni ve pahalı tesisatlar *olmadan* uygun asgari şartları sağlamaktı.

570

Bu sorun sadece ilkel bir taşra ortamında çözülebilirdi. Böylece, Indiana'daki Muncie'deki parsellerin ilk halinde, Robert Lynd'in araştırmalarında "Middletown" olarak geçen yerleşim biriminde bir bloğa, her biri 21 metre genişliğinde ve 42 metre uzunluğunda arsalar üzerine yapılmış sekiz ev düşmekteydi. Bu elbette yaşama koşulları bakımından yoksul işçiler için iyiydi, hele sonrasında, arazi değerlerinin artması sonucu evlerin kalabalıklaştığı, bahçe ve oyun alanlarının daraldığı ve dört evden birinin susuz olduğu dönemlerdekinden çok daha iyiydi. Sanayi kentindeki genel nüfus yoğunlaşması iyi konut yapımını zorlaştırdı ve bu zorlukların üstesinden gelmek için yapılması gereken masrafları artırdı.

İç mekânların döşenmesine gelince, Gaskell'in İngiltere'deki işçi sınıfına ait tasvirleri en alt düzeyi gösterir. Küçük bir iyileşmeye rağmen sefillikler sonraki yüzyılda da devam etti. Hatta maddi yoksulluğun etkileri genel olarak zevksizliğin artmasıyla daha da ağırlaştı. Kaba duvar kâğıtlarıyla, zevksiz biblolarla, çerçevesiz sahte yağlıboya resimlerle ve ağır, süprütünün süprütüsü orta sınıf zevklerinin en kötü örneklerinden devşirme mobilyalarla çevrenin yoksullaşması daha da vurgulanmış hale geldi.

Bir arkadaşım Çin'de, üstü başı kir pas içinde, yorgunluktan bitkin düşmüş bir maden işçisini elinde tuttuğu bir hezaren çiçeğini yavaşça seve seve yürürken gördüğünü söylemişti; Batı dünyasında, ev bahçelerinin yararlı etkilerinin görülmeye başladığı XX. yüzyıla kadar taze, canlı biçime yönelik bu içgüdü, imalatçının işçi sınıfına moda ve sanat kisvesi altında sunduğu kaştı ucubeliklerle beslenmeye yazgılıydı. Katolik topluluklardaki kutsal emanetler bile estetik bakımdan öyle aşağı düzeylere düştü ki, neredeyse kutsallığını kaybetti. Zamanla çirkinliğin beğenisi kökleşti: İşçiler o alışıktı oldukları kirliliğin, karışıklığın, gürültünün ve aşırı kalabalıklığın bir kısmını beraberlerinde götürme-

den eski semtlerinden ayrılmak istemiyorlardı. Daha iyi bir çevreye doğru yapılan her hareket bu direnişle karşılaşılıyordu, merkezsizleşmenin önünde gerçek bir engeldi bu.

Bu tür birkaç ev, birkaç pislik ve çirkinlik örneği pek önemli değildir; her dönemde bu tanımlara uyan evler ortaya çıkabilir. Fakat, gelelim, semtlerin ve kentlerin tamamı, dönümler, kilometre kareler, iller "İlerleme Yüzyılı"nın övündüğü her maddi başarıya gölge düşüren bu tür evlerle kaplıydı. Bu yeni mezbelelerde özürle bir soy yaratıldı. Yoksulluk ve yoksulluğun yarattığı çevre kendi organik değişikliklerini doğurdu: Güneş ışığı alamadıkları için çocuklarda raşitizm, kötü beslenmeden dolayı kemik yapısında ve organlarda şekil bozuklukları, salgı bezlerinin kötü çalışması; temel hijyen şartları için gerekli suyun bulunmaması nedeniyle deri hastalıkları; pislik ve dışkıları nedeniyle çiçek hastalığı, tifo, kızıl ve mikrobik anjin; kötü beslenme, gün ışığından gereği gibi yararlanamama ve kalabalık odaların salgın hale gelmesini kolaylaştırdığı verem; kısmen çevresel nedenli olan meslek hastalıkları da cabası...

571

Klor, amonyak, karbonmonoksit, fosforik asit, metan ve daha iki yüz farklı kanser yapıcı kimyasal madde atmosferi sardı ve canlı hayatın temellerini sarstı. Bu kimyasallar çoğunlukla durgun havalarda ölümcül yoğunluklara ulaştı; bronşit ve zatürree vakalarının görülme sıklığını artırdı, yaygın ölümlere neden oldu. Askere alma dairesindeki çavuş bu rejimin çocuklarını top doldurma işinde bile kullanamıyordu. Boer Savaşı'yla Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin işçilerine kötü muamele ettiğinin tıbben keşfedilmesi daha iyi iskân imkânının sağlanması konusunda belki de diğer birçok unsurdan daha fazla rol oynamıştır.

Bütün bu koşulların kaba sonuçları yetişkin insanlara ilişkin ölüm istatistiklerinde, tarım işçileriyle karşılaştırmalı olarak verilen kent işçilerinin ölüm oranlarında, çeşitli meslek sınıflarındaki insanların beklenen ömür sürelerinde görülebilir. Fakat, toplumsal ortamın insan hayatına uygunluğunu ölçen belki de en iyi barometre bebek ölümü istatistikleridir.

Ne zaman taşrayla kent, orta sınıf semtleriyle yoksul semtler, düşük nüfuslu bölgelerle yoğun nüfuslu bölgeler arasında karşılaştırma yapılsa, yüksek hastalık ve ölüm oranı daima ikincilerde ağır basmıştır. Diğer etkenler aynı kalmış olsaydı bile sadece kentleşme, hayatı uzatacak potansiyellerin bir kısmını tek başına silip atabilirdi. Her ne kadar XIX. yüzyıl boyunca İngiltere'de baskı altında kalmış bir sınıf olsa da tarım işçileri, kentli makine işçilerinden daha yüksek bir ömür ortala-

masına sahipti, hâlâ da öyledir; üstelik bu olgu, kentlere belediyenin hıfzıssıhha hizmetleri ve tıbbi bakım girdiğinde de değişmemiştir. Aslında, hayata karşı düşmanca bir tutum içinde olan kentlerin hayatta kalması taşradan kente sürekli bir yeni hayat akışı sayesinde mümkün olmuştur. Yeni kentler göçmen kitleleri tarafından kurulmuştu. 1851'de, Londra'da ve diğer 61 İngiliz ve Galli yerleşim biriminde yaşayan yirmi yaş üstü 3.336.000 kişinin sadece 1.337.000'i oturdukları bölgede doğmuştu.

572 Bebek ölümü oranlarına bakıldığında kayıtlar daha da utanç vericidir. New York kentinde örneğin, 1810'da bebek ölümü her 1.000 canlı doğumda 120 ile 145 arasındaydı; bu oran 1850'de binde 180'e, 1860'ta 220'ye ve 1870'te 240'a çıktı. Hayat koşullarının sürekli kötüleşmesi buna paralel bir çizgi izlemişti: 1835'ten sonra kalabalık ev hayatı yeni inşa edilen kira evlerinde standart bir hal almıştı. Yakın zamanlarda yapılmış bu hesaplar aynı dönemde İngiltere'de bebek ölümleri hakkında bilinenlerle uyum içindedir: Oran özellikle kentlerde olmak üzere 1820'den itibaren yükseliyor. Kuşkusuz bu gerileme eğilimlerinde başka etkenler de rol oynamıştır; fakat hijyen şartları, beslenme, çalışma koşulları, ücret, çocuk bakımı, eğitim gibi unsurları koşullayan bir toplumsal kompleks olarak kentlerin bu sonuçların ortaya çıkmasında rolü büyüktü.

Sanayileşme süreci içinde kentlerde gerçekleştirilen sağlıkla ilgili ilerlemelere ilişkin yersiz bir kutlama oldukça yaygındır, çünkü XIX. yüzyıl boyunca hayatın her alanında otomatik olarak ilerleme kaydedildiğine inananlar acı gerçeklerle yüzleşmekten hep kaçınmıştır. Kentle taşra, makineleşmiş yerlerle makineleşmemiş yerler arasında karşılaştırmalı araştırmalar yapmamışlar, daha da ileri giderek yaş ve cinsiyet grubu ayrımı gözetmeyen, dolayısıyla taşraya göre kentlerde daha yoğun olan yetişkin nüfus ile taşrada hastalıklara ve ölüme daha fazla maruz olan çocuklar ve yaşlıları bir arada değerlendiren kaba ölüm tabloları oluşturarak kafa karıştırmışlardır.

Bu istatistikler kentlerdeki ölüm oranlarının, gerçeği yansıtan sigorta analizlerindeki kıyasla daha iyi görünmesine neden olmuştur. Bugüne kadar çevreyle ilişkisi içinde doyurucu bir doğum ve ölüm, sağlık ve hastalık analizi henüz yapılmadı. Kent ve taşra oranları "ulusal" bir veri oluşturmak üzere bir araya getirilerek, "refah" içindeki sanayileşmiş ve kentsel bölgelerin kötü görüntüleri örtbas edildi.

Yanlış yönlendiren benzer analizler nesnel araştırma adı altında hâlâ yapılıyor. Bu nedenle Mabel Buer'in, 1815'ten önce -yani, aşırı kalabalıklaşma, kötü sağlık hizmetleri ve nüfusun genel kentleşmesinin o

hayat soldurucu özelliklerinin ortaya çıkmasından önce- ölüm oranlarındaki düşüğe dayanarak, kentsel kangrene yol açtığı suçlamasına karşı sanayi devrimini temize çıkarma çabası bunlardan biridir. Daha önceki bu iyileşmeden kuşku duymanın da, XIX. yüzyıl boyunca genel ölüm oranının sürekli düşüşünü görmezden gelmenin de anlamı yoktur. Fakat koşullardaki daha sonraki bozulma da aynı şekilde su götürmez bir gerçektir.

Sanayinin başlardaki makineleşmesi değil, farklı bir alandaki gelişme, daha iyi bir beslenme sağlayan ve hastalıklara direnci artıran yiyecek tedarikindeki artış övülmelidir. Övgüye layık başka bir alan daha var: Yağ stoklarındaki artış nedeniyle sabunun yaygın kullanımı. Sabunun kişisel temizlik için kullanımı, meme uçlarını sabunla yıkayan emziren annelerin, çocuklarını da yıkamaya başlamasıyla yaygınlaşmış olabilir. Sonunda bu alışkanlık toplumun kadın nüfusundan erkek nüfusuna da geçti. Sabunun kullanımındaki artışın ticari kayıtlardan ölçülmesi kolay değildir; zira sabun önceleri ticari bir tekeldi, dolayısıyla lüks bir maddeydi; sıradan sabun daha çok evde üretiliyor ve tüketiliyordu. Sabun ve su alışkanlığının yaygınlaşması XIX. yüzyıldan önce bebek ölüm oranlarının azalmasında büyük bir rol oynamış olabilir pekâlâ; tıpkı su ve sabun kıtlığının paleoteknik kentte o yürekler acısı bebek ölüm oranına neden olmuş olabileceği gibi.

Genelde hijyenik yoksulluk yaygındı. Gün ışığı, temiz su, temiz hava ve çeşitlendirilmiş besin kıtlığı; bütün bu yoksunluklar o kadar yaygındı ki, nüfusun büyük bir kesiminde kronik bir açlık yarattı. Refah düzeyi en yüksek sınıflar bile bu kıtlıktan kendilerine düşen payı aldı, hatta bazen yaşamsal yoksunluklarıyla övündüler bile. Kendi faydacı inançlarına bile konformizm göstermeyen Herbert Spencer, çağdaşlarına oyunun ve fiziksel rahatlamamanın faydalarını anlatma gereği duydu; dahası *Essays on Education*'da [Eğitim Üzerine Denemeler] işi ebeveynlerden çocuklarının meyve yemesine izin vermelerini özellikle isteyecek kadar ileri götürdü.

G. KÖMÜR KENTİNİN YAKIN ÇEKİMİ

Sanayinin Batı dünyasına giriş temposu göz önünde bulundurulduğunda uygun nitelikte kent kurmanın neredeyse imkânsız olduğu teslim edilmeli. Bu işleri mümkün kılan öncüller insanın başarısını da sınırladı. Kendi tatlı arzularından başka yasa tanımayan binlerce rakip insanın çabasıyla uyumlu bir kent nasıl kurulabilirdi? Yeni mekanik işlev-

ler, çerçevesi çıkarılıp çabucak geliştirilecek yeni tipte bir planla nasıl bütünleştirilebilirdi – hele böyle bir bütünleştirme, özü gereği, genellikle var olmayan veya var olsa bile kişisel mülkiyet haklarını el üstünde tutan devletin özellikle onayladığı güçlerden başka güç kullanmayan kamu otoritelerinin sıkı denetimini gerektiriyorsa? En yoksul bairnaklardan başka evleri kiralama imkânı olmayan işçilere bir sürü yeni kamu hizmeti nasıl sunulabilirdi? Zaten kısır kalmış toplumsal işlevler için iyi bir fiziksel plan nasıl yapılacaktı?

Ulm gibi hâlâ ortaçağ geleneğinin önemli kalıntılarını taşıyan kentler, yavaş gelişimleri ve belediyenin büyük çaplı arazi sahibi olma politikası sayesinde bu geçiş dönemini nispeten daha az kayıplarla atlattı. Oysa, Nürnberg gibi sanayinin patlarcasına aniden girdiği kentlerde sonuç hiçbir tarihsel kabuğa sahip olmayan kentlerdeki kadar felaket olmuştur. Yeni Dünya’da sanayi fabrikalarının yeri dışında hiçbir fiziksel özellik gözetilmeden, 1906 gibi geç bir tarihe kadar (Gary, Indiana) kentler kuruluyordu. Otomobil metropolü Detroit gibi daha sonra kurulan sanayi kompleksleri ise geçmişten hiç ders almadılar: Henry Ford tarihin palavra olduğunu iddia etmemiş miydi? Böylece en gelişmiş mühendislik uygulamalarıyla kurulan fabrikalar, kentsel karmaşanın –kent düzensizliğinin ve teknik yetersizliğin klasik modellerinin– ortasına dikildi. Mekanik zaferleriyle, bilimsel öngörülerıyla övünen bir çağ, toplumsal süreçlerini tesadüfe bıraktı; zihnin bilimsel meşguliyeti adeta kendini makineler üzerinde tüketiyordu, insani gerçekliklerin üstesinden gelebilmekten uzaktı. Kendini makinelere vermişti de insanın gerçeklikleriyle baş edemiyordu sanki. Kömür yataklarından elde edilen enerji seli çevreyi olabilecek en düşük seviyede kalkındırarak yokuş aşağı tam hız iniyordu: Fabrika köyleri, fabrikaların bir arada olduğu bölgeler, toplumsal açıdan ortaçağın feodal köylerinden daha kabaydı.

Patrick Geddes’in bileşik kent’ adını verdiği yeni kentsel oluşum veya kömür çıkan yerlerde yığılma yığını ne kırsal alanda yalıtılmış, ne de eski bir tarihsel merkeze bağlanmış durumdaydı. Görece eşit yoğunlukta bir kütle halinde onlarca, hatta bazen yüzlerce kilometre karelik alanlara yayılmaktaydılar. Bu kentsel yığılmada etkili merkezler, üyelerini aktif bir kent hayatına sokacak kuruluşlar, ortak faaliyetlerini birleştirebilecek siyasi örgütler yoktu. Sadece, tıpkı büyük bir nehrin neden olduğu selin çekilmesinin ardından kalan enkaz misali, eski kurumlardan kalma mezhepler, parçalar ve toplumsal enkaz vardı; bu merkezler,

* *Conurbation*: Kentlerin yayılıp birleşmesi anlamına gelen bu sözcük ilk olarak Geddes tarafından, *Cities in Evolution* adlı kitabında kullanıldı. (ç.n.)

toplumsal hayat bakımından ayak basılmamış topraklar gibiydiler. Bu yeni kentler sadece sanat, bilim veya kültür üretmekten değil, başlarda bunları eski merkezlerden ithal etmekten de âcizdiler. Bir yerde yerel bir fazla sağlandığında hemen başka bir yerlere aktarılıyor, rantiyeler ve sermayedarlar tarafından New York’taki Carnegie’s Music Hall örneğinde olduğu gibi kişisel lükslere veya hayır işlerine harcanıyordu. Zenginlik, asıl kaynaklandığı bölgeye bir hayrı dokunmadan çok önce büyük şehirlere yarıyordu.

Paleoteknik kente biraz daha yaklaşın: Onu gözlemlenizle, kulaklarınızla, burnunuzla, dokunma duyunuzla inceleyin. Bu yeni neotenik ortam ile aramızdaki giderek artan tezat yüzünden bugünün gözlemcileri Hugo, Ruskin veya Morris gibi şairlerin yüz yıl önce görebildiği şeyi ancak böyle yaklaşıncaya görebilir; Faydacı hayal ağlarına dolanmış olan dar kafalıların duygusal bir abartı olarak inkâr ettikleri veya “ilerleme”nin kaçınılmaz bir belirtisi olarak selamladıkları bir gerçekliği ancak böyle kavrayabilir.

Gece Kömür-kent’in üzerine çöküyordu: Hâkim renk siyahtı. Fabrika bacalarından simsiyah dumanlar çıkıyordu; çoğunlukla kentin içine dalan ve şeklini bozan tren manevra yerleri, her yere is ve kömür artığı yayıyordu. Yapay aydınlatmada gazın kullanılmaya başlanması bu yayılmanın kaçınılmaz yardımcısıydı: Murdock’ın bu icadı XVIII. yüzyılın sonlarına rastlar; sonraki nesil boyunca kullanımı önce fabrikalarda, sonra evlerde; önce büyük kentlerde, sonra küçük merkezlerde yaygınlaştı; zira o olmasaydı duman ve is yüzünden işe sık sık ara vermek gerekecekti. Aydınlatma gazının kent sınırları dahilinde üretimi yeni bir karakteristik özellik haline geldi. Bir katedral büyüklüğünde dev gaz tankları kent manzarasının üzerinde yükseldi. Gündoğumunda limon küfü yeşili, açık gökyüzüne karşı süslü demir gövdeleri aslında yeni düzenin gözü en çok okşayan estetik unsurlarından biriydi.

Bu tür yapılar ille de kötü olmak zorunda değildir; ayrı bölgelere yerleştirilmelerine yeterince özen gösterildiğinde aslında güzel de olabilirler. Kötü olan, yeni kentlerdeki diğer binalarda olduğu gibi, bu tankların herhangi bir yere neredeyse gelişigüzel atılmasıydı; tanklardan sızan gazın kokusu, gaz evleri denen bölgeleri sarmaktaydı; bunların kentin en kötü bölgelerinin başında geldiğini tahmin etmek zor değil sanırım. Kentin üzerinde yükselen, havasını kirleten gaz tankları “pratik” çıkarların hayati ihtiyaçlara baskın geldiğinin simgesel bir kanıtıydı.

Zehirli duman örtüsü, ucuz tuz sırı kullanımını nedeniyle daha XVIII.

yüzyılda çömlükçilik bölgelerinde baş göstermeye başlamıştı; şimdiyse her yere, Sheffield ve Birmingham'a, Pittsburg, Essen ve Lille'e hâkimdi. Bu yeni ortamda siyah elbise, yas tutma biçimi değil, sadece koruyucu bir renkti; siyah silindir şapka neredeyse işlevsel bir tasarım, buhar gücünün iddialı bir simgesiydi. Leeds'in siyah kumaş boyaları kentin içinden geçen nehri koyu, zehirli bir kanalizasyona çevirmişti; bu arada ziftli kömürün yağlı lekeleri her yere saçılıyordu; insanlar ellerini yıkadıklarında lavabonun kenarlarında inatçı bir yağ izi kalıyordu. Deri ve giysi üzerinde sürekli yağ lekelerine bir de öğütme ve bileme işlemlerinden etrafa sıçrayan incecik demir parçacıklarını, soda işlemlerinden artakalan kloru, daha sonraki yıllarda çimento fabrikalarından yayılan yakıcı toz bulutlarını ve diğer kimya sanayilerinin çeşitli yan ürünlerini ekleyin: Bütün bunlar, temas yoluyla herhangi bir tanımlanmış hastalığa neden olmadıklarında bile gözleri yakıyor, boğaz ve ciğerleri tahriş ediyor, insanın sesini boğuklaştırıyordu. Kömür dumanının kokusuysa belki öyle nahoş bir koku değildir: Uzun bir vahşi geçmişe sahip insan ağır kokulardan hoşlanır. Belki de kömür kokusunun en büyük kötülüğü daha güzel kokuları bastırması veya insanların daha hoş kokulara karşı duyarsızlaşmasına neden olmasıydı.

Bu koşullar altında bir insanın mutlu olması için bütün duyularını körleştirmesi, her şeyden önce de tat duygusunu yitirmesi gerekirdi.

Bu tat yitiminin yiyecek alışkanlıklarına etkisi oldu: Zenginler bile tazesini dururken konserve veya bayatlamış yiyecekler yemeye başladılar, çünkü aradaki farkı artık anlamaz olmuşlardı. Tatları ayırt etme yeteneğindeki bu zayıflama yiyecekte başka alanlara da yayıldı. İnsanların renk ayırt etme yetenekleri de zayıfladı: Saf parlak renkler yerine koyu tonlar, donuk ve solgun renkler tercih edildi; hem Raffaello'dan önceki, hem de empresyonist ressam, kullandıkları saf renkler "doğadışı" ve "sanatsallıktan uzak" olduğu gerekçesiyle burjuvazi tarafından yerildi. Arada sırada parlak bir renk kalıyorsa, buna yalnızca, sık sık değişmek zorunda oldukları için canlı kalan duvar ilanlarında, Colman's mustard ya da Reckitt's blue* gibi ürünler için hazırlanmış afişlerin kâğıt yüzeyinde rastlanırdı.

Bu yeni çevre karanlık, renksiz, zehirli ve kötü kokuluydu. Bütün bu nitelikler insanın verimini düşürüyordu; fazladan giysi yıkamayı, yıkanmayı ve sağlık şartlarına dikkat etmeyi, hatta ileri durumlarda tıbbi müdahaleleri gerektiriyordu. Paleoteknik kentte temizlik masrafları, en azından temizliğin kendisinin bir ihtiyaç olduğu kabul edildikten sonra hiç de az değildi. Tipik paleoteknik kalıntılardan biri olan

* Sırasıyla bir hardal ve çamaşır deterjanı markası. (y.h.n.)

Pittsburgh'u ele alalım. 1849'a ait bir resimde tamamen duman içinde tasvir edildiği için Pittsburg'da duman kirliliğinin erken bir dönemde başladığını anlıyoruz. Bir nesil önce Pittsburg'da bir yılda fazladan çamaşır temizliği için yaklaşık 1.500.000 dolar, fazladan genel temizlik için 750.000 dolar ve fazladan perde temizliği için 60.000 dolar harcılandığı tahmin edilmektedir. Her yıl yapılan bu toplam 2.310.000 dolarlık masrafa, binaların aşınması veya artmış ahşap boyama masrafı ve duman olduğu zamanlar ışıklandırmaya harcanan fazladan paralar dahil değildir.

Duman kirliliğini azaltmaya yönelik çabalardan sonra bile Pittsburg'un tam göbeğinde bulunan koskoca bir çelik fabrikası bu iyileştirme çabalarıyla sanki alay eder gibidir – paleoteknik gelenek o kadar ağır basar ki, belediye yetkilileri kaldırılmasını emrecekleri yerde, kısa süre önce bu fabrikanın daha da büyümesine göz yumarak ona yardımcı olmuşlardır. Maddi kayıplarla ilgili bu kadar söz yeter. Hastalık, sağlık kaybı, apatiden düpedüz nevroza kadar çeşitli psikolojik bozukluklar biçiminde kendini gösteren ölçülmesi imkânsız kayıplara ne demeli? Bu tür kayıpların nesnel ölçümlere imkân vermemesi onları yok kılmaz.

Paleoteknik dönem süresince bu cansızlaştırma biçimlerine karşı kayıtsız kalınmasının temel nedeni baş edilmesi imkânsız bir cehaletti. *Technics and Civilization*'da bu uygarlığın önde gelen savunucularından olan Andrew Ure'nin Sadler Fabrika Müfettişler Komitesi'ne çağrılan bir grup zeki doktorun ileri sürdüğü kanıtlar karşısında nasıl hayrete düşüp öfkeye kapıldığından söz etmişim. Bu doktorlar, Parisli Dr. Edwards'ın iribaşların gelişimleriyle ilgili olan ve gün ışığının iribaşların gelişimlerinde gerekli olduğunu kanıtlayan deneyine atıfta bulunmuşlar; buradan yola çıkarak gün ışığının çocukların gelişiminde de aynı derecede gerekli olduğunu ileri sürmüşlerdi – ki bugün bunun su götürmez bir gerçek olduğu artık anlaşılmalıdır. Ure'nin buna karşı verdiği burnu büyük yanıtı, fabrikalarındaki gaz lambalarının aydınlığının gün ışığının yerine geçen yeterli bir kaynak olduğu şeklindeydi. Bu faydacılar doğaya ve tecrübelerden çıkarılmış insani geleneklere o kadar düşmandılar ki, birden fazla nesli sadece kalori tüketimine dayanan, canlılığa ters bir gıda alışkanlığıyla büyüttüler. Bu beslenme rejimi son nesil içinde yeni bilimsel bilgiler sayesinde iyileştirildi, ama zehirli böcek öldürücülerin, tarım ilaçlarının, yiyecek koruyucularıyla katkı maddelerinin ve onlar kadar öldürücü Stronsiyum 90 gibi radyoaktif zehirlerin yaygın kullanımı yüzünden bu gelişimin hiçbir değeri kalmadı. Paleoteknik çevre ise hâlâ yaygın olarak düzel-

tilmeye direniyor ve on milyonlarca insanın üzerine zehrini kusmaya devam ediyor.

Pisliğin yanı sıra yeni kentler duyular üzerinde aynı şekilde dehşet verici etkilere sahip başka bir farkla da övünç duyardı. Bu zehrin zararlı etkileri son yıllarda tipik bir biyoteknik icat olan telefonla bağlantılı teknik gelişimler sayesinde anlaşıldı. Gürültüden söz ediyorum. XIX. yüzyılın ortalarında Birmingham'da yaşanan bir kulak tanıklığından alıntı yapmama izin verin:

578 “Dünyanın hiçbir kentinde mekanik işler bu kadar gürültü çıkar-
maz: Örse vurulan bitimsiz çekiç sesleri, motorların bitmez tükmez
tangurtısı alev hisirtuları, su tıslamaları, buhar fokurtuları, zaman za-
man deneme yerinde [ateşli silahların denendiği yer] duyulan boğuk
patlama sesleri. İnsanlar gürültüyle titreyen bir atmosferde yaşıyor ve
sanki eğlenceleri de bu genel tonu yakalamış gibi tıpkı icatları kadar
gürültü patırtı içinde geçiyor.”

Tangurtılara ve gürültü patırtıya karşı gösterilen kayıtsızlık tipikti. İngiliz imalatçılar makinenin gücünün sesli bir kanıtını istedikleri için Watt'ın pistonlu buhar makinesinin sesini azaltma girişimlerine engel olmamışlar mıydı?

Bugün sayısız araştırmacı gürültünün derin fizyolojik değişimlere neden olabildiği gerçeğini kanıtladı: Müzik sütteki bakteri sayısını düşük düzeyde tutabiliyor; benzer mekanizmalar yüzünden mide ülseri ve hipertansiyon gibi belli hastalıkların, söz gelimi işlek bir otoyolun veya havaalanının gürütüsünü alan bir yerde yaşamının gerilimiyle ağırlaşıyor olma ihtimali yüksek. Gürültünün iş verimini düşürdüğü de aynı şekilde ortaya çıkarılmış durumda. Ne yazık ki, paleoteknik çevre özellikle azami gürültü yaratma üzerine kurulmuş gibidir: İlk fabrikaların düdük sesi, lokomotifin çığlığı, eski buhar motorunun tangurtıları ve fokurtuları, şaftların ve kayışların gıcırta ve şakırtıları, dokuma tezgâhlarının tak tıkları, çekiç sesleri, bantların hisirtuları, bu gürültü patırtı içinde çalışıp “mola veren” işçilerin birbirlerine bağırışları; bütün bu sesler duyulara yapılan genel saldırıya eklenir.

Kente göre taşranın veya paleoteknik kente göre ortaçağ kentinin hayata elverişliliği üzerine düşünülürken sağlıkla ilgili bu önemli etken göz ardı edilmemelidir. Belli alanlarda görülen ilerlemeler, örneğin kauçuk ayakkabı tabanı ve kauçuk tekerleklerin kullanılması, bu iddianın şiddetini azaltmaz. Benzinli otomobillerin ve kamyonların işlek bir kentte çalıştırılırken, vites değiştirilirken, gaz verilirken çıkarıldığı sesler onların teknik açıdan olgunlaşmamışlıklarının bir belirtisidir. Otomobillerin kaporta tasarımlarına harcanan enerji sessiz bir ter-

mo-elektrik güç ünitesi tasarımı için harcanmış olsaydı, modern kent ses ve duman bakımından paleoteknik öncülü kadar geri kalmış olmazdı. Fakat aksine, Los Angeles gibi motorlu (taşıt bakımından “ileri” metropoller paleoteknik dönemin bütün kentsel kötülüklerini gösteriyor, hatta daha da artırıyor.

Bin dokuz yüz otuzlarda Chicago'da ses üzerine yapılan araştırmalarda, gürültü birden yüzde kadar –ki bu derecelendirmede yüz uzun bir süre devam etmesi durumunda insanı delirtecek şiddette top gürültüsü gibi bir sestir– derecelendirildiğinde taşradaki gürültünün derecesinin yüzde sekiz ile on, banliyölerdekinin yüzde on beş, kentin mesken bölgelerindekinin yüzde yirmi beş, ticari bölgelerindekinin yüzde otuz ve sanayi bölgelerindekinin yüzde otuz beş olduğu ortaya çıkmıştır. Son yüz elli yıl boyunca üst sınırlar belki daha da yüksekti, ama kuşkusuz bu durum ana çizgileriyle neredeyse her yerde geçerliydi. Paleoteknik kentlerin fabrikaları işçilerin evlerinden uzaklaştırma konusunda hiçbir çaba harcamadığı da unutulmamalı; bu nedenle birçok kentte gürültü gündüz ve sık sık da geceleri her yere hâkimdi. Gürültülü uçaklarıyla havaalanı yakınlarındaki banliyölerin iskân değerini düşüren hava taşımacılığı çağı, hayata ve sağlığa yönelik bu saldırının şiddetini daha da artırma tehdidiyle geliyor.

Bu yeni kentsel bölgeyi, toplumsal imkânlarına veya kültürüne bakmaksızın, en temel fiziksel özellikleriyle değerlendirdiğimizde, yazılı tarihin hiçbir döneminde böylesine büyük insan kitlelerinin biçimi böylesine çirkin, içeriği böylesine rezil bir çevrede yaşadığı vaki değildir. Doğu'nun köleleri, Atina'nın gümüş madenlerindeki sefil mahkûmlar, Roma'nın meyus proletaryası; bu sınıfların hatırı sayılır iğrençlikler yaşadıklarına kuşku yok; fakat hiçbir zaman insanın solup gitmesi bu kadar yaygın bir biçimde normal karşılanmamıştır: Normal ve kaçınılmaz.

H. KARŞI SALDIRI

Sanayi kentinin belki en büyük katkısı, başta hijyen veya kamu sağlığını tehdit edenler olmak üzere kendi işlediği en büyük suçlara karşı yarattığı tepkiydi. Bu musibetlerin ilk modelleri, XVIII. yüzyılın mikrop yuvası hapishaneleri ve hastaneleriydi. Bu kurumların iyileştirilmeleri onları sanayi kentlerinin reformları için pilot tesis haline getirdi. XIX. yüzyılda büyük sırlı künklerin ve demir döküm boruların gelişimi görece temiz suları en uzak yerlere kadar ulaştırmayı ve atıkları

en azından bir nehre doğru uzaklaştırmayı mümkün kıldı; ikide bir nükseden sıtma, kolera, tifo ve sinir bozukluğu gibi çeşitli rahatsızlıklar da bu yenilikler için bir itici unsur oluyordu, çünkü hıfzıssıhha me-murları kirlilik ve izdihamın, pis su ve bayat yiyeceğin bu hastalıklar-la ilişkisini kurmada zorluk çekmiyordu.

580 Kentsel çürümenin temel meseleleri hakkında John Ruskin önemli şeyler söyler. "[İşçilere] iskân sağlamak," der Ruskin, "birçok etkili yasa çıkarmak ve buna karşı koyan çıkar gruplarını ortadan kaldırmak anlamını taşır; bundan sonra veya bundan önce, olabildiğince, bütün evlerde temizlik ve iyileştirme çalışmaları yapmalı; sonra daha dayanımlı, daha güzel, barındırdıklarıyla orantılı miktarda, ama sayısı sınırlı gruplar halinde evler inşa etmeli; bu evlerin çevresini civarda hiçbir çürümüş ve sefil banliyö oluşmayacak, içinde temiz ve işlek caddeler olacak şekilde duvarlarla örmeli; kentin her yerinden birkaç dakikalık bir yürüyüşle tamamen temiz havaya, çimenliklere ve geniş bir ufuk manzarasına ulaşılabilir şekilde duvarların çevresinde güzel bahçeler ve meyve ağaçlarıyla bir yeşil kuşak oluşturmalıyız." Bu harika görüş, sağda solda, mesela Sunlight Limanı'nda ve Bournville'de, imalatçıları bile cezbederek güzellik bakımından daha sonra kurulan en şık banliyölerle rekabet edebilecek durumda sanayi köyleri kurmaya başlamalarını sağladı.

Kente tekrar temiz hava, temiz su, açık yeşil alan ve gün ışığı getirmek doğru planlamanın ilk gereği haline geldi. Bu ihtiyaç kendisini o kadar dayatıyordu ki, Camillo Sitte kent güzelliğine olan tutkusuna rağmen, kent parkının hijyenik işlevini vurguluyor, kendi deyişiyle parktan *sağlık amaçlı yeşillik* diye söz ediyordu: Parklar, yokluğunda işlevi daha iyi anlaşılmalıya başlanmış "ciğerleri"ydi kentin.

Temizlik kültürünün kökleri paleoteknik dönemin öncesine dayanır. Bol su kaynaklarına, evlerin içindeki her toz zerreciğini gösteren geniş pencere, karo zeminli evlere sahip XVII. yüzyıl Hollanda kentlerine çok şey borçludur; bu yüzden sürekli bir yerleri ovup fırçalayan Hollandalı ev kadını ünlü olmuştur. 1870'ten sonra temizliğe, yeni bilimsel güç takviyesi geldi. Beden düalist biçimde zihinden ayrı tutulduğu sürece, onun sistemli bakımına boş verilebilirdi; manevi yönlerin ağır bastığı durumların neredeyse bir belirtisi olarak görülürdü bu. Fakat XIX. yüzyılda Johannes Müller ile Claude Bernard'ın öncülüğünde gelişen yeni organizma kavramı, fizyolojik süreçlerle psikolojik süreçleri yeniden bir araya getirdi. Böylece beden bakımı bir kez daha ahlâki ve estetik bir disiplin haline geldi. Bakteriyoloji alanındaki araştırmalarıyla Pasteur organizmaların hem dış hem de iç ortamı kavramla-

rını değiştirdi: Hastalık yapıcı mikroskobik organizmalar pislik ve dışkı içinde çoğalıyor; sabun, su ve gün ışığı karşısında çoğu yok oluyordu. Bunun sonucunda, bugün bir çiftçi ineğini sağarken Victoria çağının ortalarında Londra'da, Lister'a kadar doktorların büyük bir ameliyat öncesi yapmadığı ölçüde hijyenik önlem alıyor. Florence Nightingale hastanelere getirdiği yeni ışıklandırma, havalandırma ve temizlik standartlarını kendi beyaz boyalı oturma odasında da uyguluyordu. Le Corbusier'nin modern mimariye getirdiği o hayranlık uyandıracak derecede hijyenik "Esprit Nouveau"su için gerçek bir başlangıçtı bu.

Sonunda, sanayi kentinin karanlığa ve pislığe karşı olan kayıtsızlığı, hak ettiği sıfatla, yani canavarca bir barbarlık olarak anılmaya başlandı. Biyolojik bilimler alanında kaydedilen gelişmeler dumanlı, sisli ve isli yeni çevrenin suçlarını ortaya döktü. Tıp alanındaki deneyeşme bilgimiz arttıkça bu kötülüklerin listesi uzadıkça uzar: Şimdi elimizde bulunan listede, sanayi kentlerinin çoğunun havasında mevcut iki yüzden fazla kanser yapıcı madde var, tabii solunum sistemiyle ilgili hastalıklarla ölüm riskini ve vaka sayısını artıran sayısız metal ve ta- tozlarıyla zehirli gazlar da cabası.

Bilimsel bilginin baskısı bir bütün olarak kentteki koşulların düzeltilmesi konusunda yavaş işlemesine rağmen, eğitilmiş ve refah düzeyi yüksek sınıfları daha hızlı etkilemişti. Eğitilmiş kesim hemen durumu anlayıp kentten kaçarak sağlık üzerinde o kadar olumsuz etkileri olmayan çevrelere yerleşti. Kent tasarımına modern hıfzıssıhhanın bu kadara geç girmesinin nedenlerinden biri, evlerdeki hijyenik ekipmanlarda tek tek gerçekleştirilen değişimlerin masraflarda aşırı artışlara neder olmasındı; bu masraflar, belediyenin kolektif hizmetlerinde yüklü yatırımlara ve onları karşılamak için yüklü vergilere yansıtıyordu.

Nasıl ilk sanayileşme kârını sadece makinenin yarattığı ekonomiyeye değil, aynı zamanda işçilerin yoksullaştırılmasına borçlu idiyse, kaba fabrika kenti de ücretlerle vergilerin düşük bir seviyede seyretmesini çevreyi tüketerek ve yoksullaştırarak sağlıyordu. Hıfzıssıhha, o güne kadar olmayan bir mekân belediye ekipmanı ve doğal kaynak talep ediyordu. Zamanla bu talep, geliştirilen hizmetin normal bir eşlikçisi olarak belediyenin toplumsallaşmasını dayattı. Artık ne temiz su tedariki ne de kolektif çöp, atık ve pis su tahliyesi bireysel vicdana bırakılabilirlikti veya sadece kâr için yapılabilirlikti.

Küçük merkezlerde bu tür hizmetlerin bir veya birkaçını bir süre bazı özel kuruluşlar yürüttüyse de, kötü şöhretli salgınlardan sonra bu- ralarda da kamusal denetim gerekli oldu; fakat büyük kentlerde top-

* (Fr.) Yeni Ruh. (y.h.n.)

lumsallaşma güvenliğinin zorunlu bedeliydi; böylece, *laissez faire*'in teorik iddialarına rağmen XIX. yüzyıl, Beatrice ve Sidney Webb'in doğru bir biçimde ifade ettikleri gibi, belediye sosyalizminin yüzyılı oldu. Binaların içindeki her iyileştirme kolektif olarak sahip olunan ve kolektif biçimde işletilen hizmetleri talep eder hale geldi: Su künkleri, su rezervleri, sukemeri, pompalama istasyonları; pis su boruları, pis su çöktürme istasyonları, sıg pis su kurutma havuzları... Ne yazık ki kentnin genişlemesi, korunması veya yeni kent yerleşimi için arazinin kamusal mülkiyeti eksikti. Bu ileri adım Ebenezer Howard'ın Bahçe Kentinin anlamlı katkılarından biri oldu.

582

Bu etkili ve yaygın toplumsallaşmayla birlikte 1870'lerden sonra genel ölüm ve bebek ölümü oranı düşme eğilimi gösterdi. Gelişme o kadar barizdi ki, belediye sermayesinden bu hizmetlere yapılan sosyal yatırım arttı. Fakat ana vurgu olumsuz yönde olmaya devam etti: Kentin yeni bölgeleri, biyoloji bilimlerinin ortaya çıkardığı bir bütün olarak organizmalar ve çevre ilişkisi konusunda bir kavrayışa sahip olduğuna, olumlu herhangi bir şekilde göstermiyordu. Bugün bile, Downes ve Blunt'ın 1877 gibi erken bir tarihte gün ışığının bakterileri öldürücü etkisini keşfetmesine rağmen hâlâ sözde modern modaya uygun büyük, sırlı camlar kullanılması akıl alacak gibi değil. Bu irrasyonellik, pek çok sözde eğitilmiş insanların, hatta teknik elemanların arasında bilime duyulan saygının hâlâ ne kadar yüzeysel olduğunun kanıtıdır.

İlk kez Sümer ve Girit saraylarında rastlanan, daha sonra Romalı soylulara geçen sihi düzenlemeler şimdi, neden sonra, bütün kent halkına ulaşmış bulunuyordu. Bu, demokratik ilkelerin, diktatörlük rejimlerince bile engellenemeyen bir zaferiydi: Aslında, İkinci Fransız Cumhuriyeti'nin yıkan kişinin bahsettiği en büyük kamusal yararlarından biri, Baron Haussmann'ın Paris'i zorla temizleme hareketiydi; kent planlamasıyla ilgili yaptığı diğer ünlü hizmetlerinden daha gerekli, hatta daha özgün bir hizmetti bu.

New York, büyük bir temiz su donanımına sahip olan ilk kentti; kent suyu 1842'de açılan Croton su rezervi ve sukemeri sisteminden sağlanmaktaydı. Zamanla her büyük kent bu örneği izlemek zorunda kaldı. Pis su tahliyesi zor bir mesele olarak kaldı; pis sularını aktarabilecek yeterli pis su kurutma havuzlarına sahip küçük kentler hariç bu sorun hâlâ birçok yerde yeterince çözümlenemedi. Bununla birlikte, XIX. yüzyılın sonlarına doğru her aileye, özel ve sihi bir tuvalet -iç içe binalardan oluşan kentlerde, doğrudan ana kanalizasyon borularına bağlı bir hela- standart hale geldi. Çöp konusuna gelince, bu değerli

tarımsal kompostun bilinen şekilde dökülmesi veya yakılması bilimsellikten uzak belediye hizmetlerinden biri olmaya devam ediyor.

Caddelerin temizlenmesi kaldırım taşı ve asfaltın evrenselleşmesi-ne, kent yaşamında atın ortadan kalkmasına ve şebeke suyu tedarikinin bollaşmasına kadar halledilmesi zor bir sorundu; fakat sonunda havanın temizlenmesinden daha kolay olduğu anlaşıldı. Bugün bile, atmosferdeki aşırı miktarda toz ve dumanın ultraviyole ışınlarını perdelemesi kalabalık kent merkezlerinin sağlıksız niteliklerinden biri olmayı sürdürüyor. Gösterişli, fakat teknik açıdan miyadını doldurmuş otomobil bu sağlıksızlığı azaltacağı yerde artırır, üstelik görünmez karbonmonoksit, gazıyla havadaki zehre zehir ekler. Kısmi bir dengeleyici unsur olarak evlere şebeke suyunun ve banyonun girmesi -ve ortaçağdan sonra kaldırılan halk hamamlarının bir geçiş aşaması olarak yeniden kurulması- genelde hastalıkların, özelde bebek ölümlerinin azalmasına mutlaka katkı yapmıştır.

583

Sonuç olarak, sağlık reformcularının ve hijyencilerin, Chadwick'in, Florence Nightingale'in, Louis Pasteur'ün, Baron Haussmann'ın çalışmaları kent hayatının en alt seviyesindeki, en dehşet verici, fiziksel açıdan en berbat kimi özelliklerini ortadan kaldırdı. Sanayileşme kent hayatının yaratıcı yönlerini azaltmışsa bile atık ve dışkıların kötü etkilerini de zamanla azalttı. Ölülerin bedenleri bile bu iyileşmeye katkıda bulundu: Büyümekte olan kentnin çevresindeki park gibi mezarlıklarıyla, bir yeşil kuşak oluşturdular: İşte burada da Haussmann'ın bu sorunu cesurca ve ustaca halledişi alkışı hak ediyor.

Yeni sanayi ortamı sağlık niteliklerinden o kadar bariz bir biçimde yoksundu ki, hijyen meselesinde yoğunlaşan karşı saldırı hareketinin XIX. yüzyıl süresince kent planlamasına yapılmış en büyük katkıları sağlamış olmasına şaşmamalı. Yeni idealler, 1875'te Dr. Benjamin Ward Richardson'ın ortaya attığı *Hygeia, or the City of Health* [*Hygeia* ya da Sağlık Kenti] adlı ütopyada öngörülüyordu. Burada insan, artık genel kabul görmüş izdiham derecesini reddederken bilinçdışı engellere nasıl takıldığını rahatlıkla görebilir; zira bir nesilden az bir süre sonra Ebenezer Howard 32.000 kişiye 24.000 dönümlük bir alan ayırırken, Richardson 16.000 dönümlük alana 100.000 kişi yerleştirmeyi tasarlamıştı. Bu yeni kentte demiryolları, her ne kadar o dönemlerde kömürlü lokomotifler kullanılsa da, yeraltından geçecekti. Evlerde bodrumun hiçbir türüne izin verilmeyecekti; bu yasak İngiltere'de yasal bir çerçeveye de oturmaktaydı. Yapıların hem içi hem de dışı tuğladan olacaktı ve hortumla yıkanabilecekti -erkeklerin ikide bir nükseden hayali-; evlerin bacaları merkezi bacalarla bağlantılı

olacak, yanmamış karbon yakılmak üzere gaz fırınlarına aktarılacaktı.

Bugün bu önerilerin bazıları eskimiş sayılsa da Dr. Richardson birçok açıdan sadece kendi zamanının değil, bizim zamanımızın da ötesinde yer alır. "Çok çeşitli hastalıklara sahip insanların depo gibi aynı yere kapatılmasına dayalı eski fikirden mümkün olduğunca" uzaklaşmayı amaçlıyor ve her 5.000 kişiye bir tane küçük hastane kurulması fikrini destekliyordu. Aynı nedenle, yardıma muhtaç kişileri, yaşlıları ve akıl hastalarını mütevazı ölçülere sahip yerlerde barındırmayı düşünüyordu. Richardson'ın kentin fiziksel yapısına dair tasavvurları bugün miyadını doldurmuş durumda; fakat kolektif tıbbi bakım konusundaki katkılarının üzerinde durmaya değer olduğunu düşünüyorum. Birçok rasyonel gerekçeye dayanarak Richardson, ortaçağ kentinin o yüksek tıbbi ve insani standartlarına geri dönmeyi önermişti.

I. YERALTI KENTİ

Paleoteknik rejim daha sonraki kentsel biçimler üzerinde, yarattığı tepkiler ve körüklediği kaçış aracılığıyla etkili oldu. Bu karşı saldırılar XVIII. yüzyıldan itibaren, sanayinin içinde gerçekleşen bir dönüşüm tarafından teşvik edilmekte ve bilimin doğrudan icatlara uygulanması sayesinde daha da artırılmaktaydı; zira yeni rejim elektrik enerjisine, alüminyum, magnezyum ve bakır gibi hafif metaller ve kauçuk, bakalit ve plastik gibi yeni sentetik maddelere dayalıydı. Sanayi kentinin içsel olarak iyileşmesi, kısmen özel banyonun, telefonun, otomobilin ve telsiz telgraf iletişiminin yaygınlaşmasıyla ilişkilendirdiğimiz bu yenilikler sayesinde gerçekleşti; fakat klasik Kömürkent modeline karşı daha derin tepki, ortaya çıkmakta olan Refah Devleti kavramında vücut buldu. Sanayi kentiyle birlikte ortaya çıkan sefalet ve mutlak kötü koşullar için, son yüzyıl içinde bunları düzeltmek amacıyla çıkarılmış yasalardan daha iyi kanıt olmaz herhalde: Hıfzıssıhha yasaları, sağlık hizmetleri, ücretsiz devlet okulları, iş güvenliği, asgari ücret, işçi lojmanları, kenar mahallelerin ortadan kaldırılması; bunun yanında kamu parkları ve oyun alanları, halk kütüphaneleri ve müzeler. Bu iyileştirmeler yeni bir kent biçiminde tam ifadelerini bulmayı hâlâ bekliyor.

Fakat yine de, arketip sanayi kenti çevre üzerinde derin yaralar açmıştır; onun en kötü özelliklerinden bazılarıysa, neoteknik araçlar tarafından sadece yüzeysel bir şekilde iyileştirilmiş ve varlığını koru-

muştur. İşte bu yüzden, saf halde bir iki nefes alındığında insanı öldürecek derecede zehirli olmasına rağmen mühendislerinin egzoz gazındaki yüksek seviyeli karbonmonoksit gazını yok etmek için ciddi herhangi bir çabada bulunmadığı otomobil, yarım yüzyıldan fazla bir zamandır havayı kirletiyor. Mühendisler, Los Angeles gibi otomobil yoğunluklu bir bileşik kentin üstünü kaplayan duman sisinin dağıtılmasına yardımcı olmak üzere, yanmamış hidrokarbonların yok edilmesi konusunda da hiçbir çalışmada bulunmuyor. Ayrıca, çok şeritli otoyolları acımasızca kentin göbeğine yönlendiren ve otomobil depolamak üzere sürüyle otopark ve garaj yapan ulaşım ve yol mühendisleri de demiryolu mühendislerinin yaptığı en kötü hataları tekrarlamayı ve daha da beterlerini yapmayı becermiştir. Mesela, tam toplu taşıma için yapılmış yükseltilmiş demiryolundan ciddi bir sıkıntı yarattığı için vazgeçildiği sırada, bu unutkan mühendisler aynı modası geçmiş yapıyı özel otomobil için yeniden inşa etmeye koyuldu. Yani, günümüze aitmiş gibi görünen pek çok şey, aslında Kömürkent'in arketip biçimlerinin krom kaplama taklitlerinden başka bir şey değil.

Fakat modern kentte Kömürkent'in pençelerinin ağırlığını daha da fazla hissettiren, nihai etkileri hayata karşı daha düşmanca olan bir taraf daha var. Bu durum, gerekli yeraltı tesisatlarının bir araya getirilerek hiç amaçlanmamış bir sonuç doğurması, yani bir ideal olarak algılanan yeraltı kentini ortaya çıkarmasıdır. Kilit icatlarını madende yapan bir rejimden bekleneceği üzere, bu düzenin kentsel biçime özgün katkısı tünel ve metroydu; bu iki yapı da karakteristik olarak savaşlardan türemiştir; kökenleri önce antik kentte, sonra da barok istihkâm yerlerini temelden çökertmek için kullanılmış tünellerde, lağımlarda yatar. Kömürkent'in ulaşım ve barınaklarının yerüstündeki biçimleri büyük oranda yenileriyle yer değiştirdiyse de, yeraltı şebekesi yayılıp çoğaldı. Ana su borularıyla kanalizasyon, gaz borularıyla elektrik kabloları, bunların hepsi kentin üst katmanı için değerli katkılar sunuyordu. Belli bir yere kadar yeraltı demiryolunun, otomobil tünelinin ve yeraltı tuvaletinin anlaşılır gerekçeleri olabilir. Fakat bu uygulama şimdilerde, sanki kentin fiziksel mekanizmasına ve donanımına hizmet eden bu ortam kent sakinlerine çok avantajlar sağlıyormuş gibi, yeraltı dükkân ve mağazaları, son olarak da hava saldırısına karşı yeraltı sığınacağı şeklinde daha da abartıldı. Ne yazık ki yeraltı kenti, daha hayatayken yeraltında tutulan insanların daimi gözetimine ihtiyaç duyar. Bu zorunluluk, ölmeden gömülmekten veya en azından, yalnızca mekanik ilerlemeyi insanın macerasının ana gerekçesi olarak görenler için tek seçenek olarak ortaya çıkacak olan bir kapsül içinde varoluşa

